

ISMERTETÉSEK, SZEMLE

Szerkesztőváltozás

ZSIRAI MIKLÓS akadémikus egészségi állapotára való tekintettel lemondott a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztői tisztéről. ZSIRAI MIKLÓS 1935-ben, GOMBOCZ ZOLTÁN halála után vette át folyóiratunk szerkesztését, s azóta hét kötet (XLIX—LV) látott napvilágot az ő gondozásában. ZSIRAI MIKLÓS a harmincas évek közepétől a negyvenes évek közepéig rendkívül nehéz körülmények között fejtette ki szerkesztői tevékenységét: az illetékes hivatalos körök meg nem értése miatt igen sok akadályba ütközött a Nyelvtudományi Közlemények megjelentetése. ZSIRAI MIKLÓS harcosszerű szeretetére és lelkesedésére volt szükség ahhoz, hogy egy-egy kötet megjelenhessen. A felszabadulás után pedig sok más elfoglaltsága, a tudományunk megújulása érdekében kifejtett sokoldalú fáradozásai nehezítették szerkesztői teendőit. E nehézségek ellenére ZSIRAI MIKLÓS szívvel-lélekkel legközvetlenebb ügyének és egyik legfontosabb feladatának tekintette folyóiratunk megjelenését, s elérte azt, hogy a Nyelvtudományi Közlemények az utóbbi években már évről-évre rendszeresen jelenhetett meg.

Ha végigtekintünk a Nyelvtudományi Közlemények utolsó hét kötetén, látjuk, hogy azok ZSIRAI MIKLÓS két évtizedes szerkesztői tevékenysége alatt sok értékes cikkel, tanulmánnyal gazdagították szakirodalmunkat. Sok kiváló tudósunk jelentős alkotásait őrzik e kötetek. Köztük találjuk a változatos és gazdag tartalmú Budenz-émlékkönyvet. Az elvi és részletkérdésekben újat nyújtó közlemények, adalékok egész sora jelent meg ZSIRAI MIKLÓS szerkesztőségének ideje alatt, s neki köszönhető, hogy folyóiratunk soha nem szürkült el, nem vált egyhangúvá, hanem mindig híven tükrözte finnugor, keleti és általános nyelvészetünk helyzetét, állapotát.

Szerkesztőségének első évtizedében a folyóirat létéért vívott küzdelem, majd később sok-sok egyéb elfoglaltság nem gátolta meg ZSIRAI MIKLÓST abban, hogy számos kisebb-nagyobb tanulmányával, ismertetésével, megemlékezésével tegye értékesebbé a Nyelvtudományi Közlemények tartalmát.

Az új szerkesztőbizottság ZSIRAI MIKLÓS akadémikus példáját igyekszik követni, s célja, hogy nagymúltú folyóiratunk hírnevét megőrizze, színvonalát továbbra is fenntartsa. Amikor a nyelvtudomány művelőinek nevében őszinte köszönetünket fejezzük ki ZSIRAI MIKLÓSNAK a tudomány érdekében vállalt áldozatos munkájáért, húsz éves szerkesztői tevékenységéért, egyben arra kérjük, hogy értékes tapasztalataival, tanácsaival s nem utolsó sorban cikkeivel támogassa munkánkat a jövőben is.

A Nyelvtudományi Közlemények a jövőben is törekedni fog haladó célkitűzéseinek megvalósítására. Előbbre kívánja lendíteni a finnugor nyelv-

vekre irányuló kutatásokat, hozzá akar járulni a hazai általános nyelvtudomány felvirágoztatásához, igyekezni fog arra, hogy kielégítse a tudomány-szakunk iránt SZTÁLIN nyelvtudományi munkáinak megjelenése után megnyilvánuló széleskörű érdeklődést, foglalkozik a haladó nyugati nyelvtudomány eredményeivel és fokozottan ápolja a nyelvtudománynak a rokon tudományokkal való kapcsolatát.

Megemlékezés BEKE ÖDÖN hetvenedik születésnapjáról

BEKE ÖDÖN, a finnugor nyelvek érdemekben gazdag kutatója, 1953. május 20-án töltötte be életének hetvenedik évét. A Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztályának BEKE ÖDÖN születésnapján tartott ülésén a jubilálót a Társaság főtájkára az alábbi beszédben köszöntötte.

„BEKE ÖDÖN tagtársunk, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, ma töltötte be életének hetvenedik esztendejét. Ez a hetven esztendő olyan gazdag eredményekben, hogy meg kell állnunk néhány percre munkánkban: kifejezést kell adnunk tiszteletünknek BEKE ÖDÖN iránt, s elismeréssel kell adoznunk neki azokért a teljesítményekért, amelyek nevét a magyar nyelvtudománnyal elválaszthatatlanul összekötik.

Mit alkotott BEKE ÖDÖN a nyelvtudomány terén? — Bajos lenne emlékezetből megmondani. Mielőtt e kis megemlékezés megírásához fogtam, elővettem házi katalógusomat, s annak alapján próbáltam tisztázni magamnak: meddig is terjed érdeklődésének a területe, melyek azok a legkimagaslóbb építmények, amelyek a nyelvtudomány területén szorgalmas munkával felépített. A nyelvünkhöz közelálló nyelvek és nyelvsaládok irodalmára vonatkozó feljegyzéseim közt nem volt egyetlen olyan cédulacsomó sem, amelyben BEKE ÖDÖN neve nem lett volna képviselve. A finnugor-indogermán kapcsolatok irodalmában ott találtam „Zur Komparativbildung in den finnisch-ugrischen und indogermanischen Sprachen” és „Zur Kasuslehre des Finnisch-Ugrischen und Indogermanischen” című dolgozatait. A finnugor és az altaji nyelvek kapcsolataira vonatkozó irodalomban „Türkische Einflüsse in der Syntax der finnisch-ugrischen Sprachen” című értekezése címe tűnt szemembe. Az egyes finnugor nyelvek irodalmára vonatkozó feljegyzéseim közt pedig a BEKE-cikkek címét tartalmazó cédulák több esetben tekintélyes hányadát alkotják az egész cédulakötegnak.

Mi jellemzi BEKE ÖDÖN tudományos munkásságát? — A széleskörű érdeklődés és a hatalmas anyagismeret. BEKE ÖDÖNT a hang- és alaktan meg a mondattan egyaránt érdekelte és érdekli, az egyiknek a problémái éppúgy foglalkoztatják, mint a másikéi, s eredményeit legtöbbször az adatok egész tömegével alátámasztott, szilárd alapra építi. Sokoldalúságát nemcsak az aránylag kevés kikutatott rokonyelvek, hanem a magyar nyelv terén is tapasztaljuk. Noha itt az irodalom gazdagsága és az anyag nagysága meg elszórtasága miatt, más irányú érdeklődés mellett, egyre nehezebbé válik a kor színvonalán álló, helyüket megálló megállapításokat tenni, BEKE ÖDÖNNEK ez is sok esetben sikerült. Nagy számmal tárt fel nyelvünk történetének megismerése szempontjából értékes régi nyelvi adatokat, a népnyelv kincseinek a gyűjtésében pedig maga is részt vett, s ilyen gyűjtés szervezésében nem kis érdemeket szerzett. Sok helyes szófejtéssel gyarapította a magyar

és a többi finnugor nyelv szókészletének legrégebb, finnugor elemeire vonatkozó ismereteinket, s számos adalékot szolgáltatott mind a magyar, mind pedig a többi finnugor nyelv szókészlete jövevényelemeinek a kimutatásához. A nyelvhelyesség és a nyelvművelés kérdései pályája kezdete óta állandóan foglalkoztatták, s hogy tudását készséggel hajlandó az élet, a gyakorlat szolgálatába állítani, annak bizonyítéka az, hogy felszabadulásunk óta, BALASSA JÓZSEF halála óta, hol szerkesztőtársakkal, hol pedig egyedül szerkesztette a Magyar Nyelvórt, azt a folyóiratot, amelyiknek legnemesebb, immár csaknem háromnegyed évszázados hagyományai közé tartozik a magyar nyelv tisztaságának őrzése, helyes használatának irányítása.

De bármily nagy érdemeket szerzett is BEKE ÖDÖN a magyar és több más nyelv kutatása terén, neve a köztudatban mégis elsősorban úgy él, mint a mari (cseremiszi) nyelv legnagyobb szakértőjéé. E nyelv kutatása terén alkotta BEKE ÖDÖN legnagyobb szabású, legmaradandóbb értékű művét, az 1911-ben megjelent Cseremiszi Nyelvtant, amely nevet és megbecsülést szerzett neki messze az ország határain túl is, s amelyhez hasonló tudományos nyelvtant a legtöbb finnugor nyelv terén mindmáig nélkülözünk. A magyar és a finnugor nyelvek kutatóit őszinte öröm tölti el, hogy felszabadulásunk óta — az előző korszak tudományellenessége folytán beállt hosszú, kényszerű szünet után — BEKE ÖDÖN folytathatja a mari nyelv megismerését célzó tudományos munkásságát: kiadhatta nyelvészeti szempontból nagyértékű szövegeinek egy kötetét, folytathatja a szövegkiadás munkálatait s megkezdhetette nagy mari szótára készítését. Szótári munkálatainak elősegítése komoly gondja az illetékes köröknek. Bízunk benne, hogy BEKE ÖDÖN élete nagy művén továbbra is ugyanolyan kitűnő egészségben dolgozhatik, mint amilyenben most magunk előtt látjuk őt, s hogy — elsősorban saját áldozatos munkája eredményeképpen, de meg munkatársi közreműködéssel is — végül is elkészítheti azt a művét, amelynek megjelenését valóban várva várja a nyelvtudomány valamennyi kutatója.

BEKE ÖDÖN nemcsak buzgó és kiváló művelője, hanem — mondhatnám — fanatikusa is tudományunknak. Szívósságát, tudományunk iránti lelkesedését mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a nyelvészet művelését a legnehezebb, legáldatlanabb körülmények között sem hagyta abba, s munkásságát évtizedeken át anélkül folytatta, hogy akár anyagi, akár erkölcsi elismerésre a legcsekélyebb reménye is lehetett volna. Tudományunknak nemcsak jelene, hanem jövője is érdekli. Kevés tudósunk van, aki nála többször hangsúlyozta volna a nyelvtudományi munka megszervezését, tervszerűségének biztosítását s új káderek nevelését. BEKE ÖDÖN, valamennyiünk őszinte öröme, ma is fáradhatatlan ember, lelkes tudós. Kérjük, hogy jövőbeli tevékenysége során is — amellett, hogy újabb értékes dolgozatokkal gazdagítja nyelvészeti irodalmunkat — új, fiatal mari szakemberek módszeres oktatása útján nyelvtudományunk jövőjének kedvező alakulásához is járuljon hozzá.

Tisztelt Társaság! BEKE ÖDÖN nemcsak hazánkban értékelt tudós, hanem azok közé a magyar nyelvészek közé tartozik, akiknek a neve jól ismert hazánk határain túl is: a Szovjetunióban, Finnországban, Skandináviában, s akinek a mari tárgyú értekezéseit — mint nemrég tapasztalhattam — nagy érdeklődéssel tanulmányozzák a velünk rokon mari nép tudósai is. A magyar nyelvtudomány művelői köszönettel adóznak BEKE ÖDÖNnek azokért a tudományos teljesítményekért, amelyek nemcsak neki, hanem egy-

ben a magyar tudományosságnak is megbecsülést szereznek a nagyvilágban, s őszintén kívánják ünnepeltünknek, hogy tudományos munkásságát a jövőben is — minél tovább — a legjobb egészségben s eredményesen folytathassa.”

LAKÓ GYÖRGY

FOKOS DÁVID hetvenéves

A Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztályának 1954. december 10-én tartott ülésén ünnepelte FOKOS (FUCHS) DÁVIDOT hetvenedik születése napja alkalmából. FOKOS DÁVID, a permi és az ugor nyelvek kitűnő kutatója, a Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagja, olyan eredményekkel gazdagította tudományunkat, a finnugor nyelvtudományt, hogy ezek méltatását a köztisztelőben álló tudós jubileuma alkalmából a Nyelvtudományi Közlemények sem mulaszthatja el.

FOKOS DÁVID azon tudósaink közé tartozik, akik keveset beszélnek, sőt keveset is beszéltetnek magukról. Élete nem az észrevételt és sikereket jelentő előadói asztalok mellett, hanem dolgozószobájában telt el. Talán éppen ezért külső dekorumok nem is díszítik. De annál több a látszata és az eredménye annak a csendes, csak kevesektől észrevett és méltányolt munkának, amelyet szerényen, félrevonulva, íróasztala mellett végzett.

Erdemei közül mindenekelőtt azt emelném ki, hogy FOKOS DÁVID azon kevésszámú magyar nyelvtudós közé tartozik, aki — még nem a mai Szovjetunió viszonyai között — fáradságot nem kímélve, a helyszínen tanulmányozta egyik rokonnépünknek, a komi népnek a nyelvét, és olyan tudományos értékű s egyben tekintélyes mennyiségű nyelvi anyagot jegyzett fel a komi nép nyelvén, amilyennel csak a tudományunk területén legjelesebb anyaggyűjtő kutatók dicsekedhetnek. Komi (zürjén) nyelvű szövegei a „Zürjén népköltészeti mutatványok” (1913), a „Zürjén szövegek” (1916) és a „Volksdichtung der Komi (Syrjänen)” (1951) c. kötetekben kerültek kiadásra, a komi nyelv kitűnő ismeretére valló, mintaszerű pontossággal készült jegyzetekkel ellátva. FOKOS DÁVIDnak a komi nyelv iránti szerelme nem a komi földön ébredt fel, s nem is ott fejeződött be. Amint értekezéseiből látszik, ifjúságától kezdve céltudatosan specializálódott a permi nyelvek kutatására, s hozzájuk máig sem, sohasem lett hűtlen. Erre mutatnak olyan dolgozatai, mint „Die reflexiven Zeitwörter des Syrjänischen”, „Beiträge zur Grammatik der permischen Sprachen”, „A locativus-féle határozók a votjákban”, továbbá különféle képző-tanulmányai és a nyelvi kölcsönhatásokról írt újabb dolgozatai. Hogy FOKOS milyen kiváló ismerője a komi nyelvnek, azt mi sem bizonyítja inkább, mint az a tény, hogy a komi nyelvjárások felosztásáról és a komi nyelv emlékeiről írt cikkeiben még a legjelesebb komi kutatók megállapításait is helyesbíteni tudta, illetőleg ki tudta egészíteni. Ez másképp nem is lett volna lehetséges, mint erőinek bizonyos mértékű összepontosítása útján. FOKOS már fiatalon felismerte azt a, szerintem vitathatatlan igazságot, hogy tudományunk mai fejlettségi fokán e tudományt maradandó értékű megállapításokkal nem felszínes tallózás, hanem elmélyedő részletkutatások útján lehet előbbrevinni. Ez a megállapításom nem jelenti azt, hogy FOKOS szűk körben mozgó, korlátozott perspektívájú tudós lenne. Egy vagy egy-két nyelv tényei is eléggé különféle jellegűek ahhoz, hogy magyarázatuk kutató-

juktól igen széleskörű tájékozottságot kívánjon meg. Hogy ez Fokosnál megvolt, azt itt nem szükséges bizonygatni.

De Fokos ismereteinek a gazdagsága nemcsak ilyen keretek között mutatkozott meg. Szorgalmának és tudományos lelkesedésének a jelét látom abban, hogy kutatásai körét kiterjesztette az obi-ugor nyelvekre is, s az a szép kor, amelyet megért, lehetővé tette számára, hogy ezen nyelveknek is kiváló ismerőjévé, elsőrangú kutatójává váljék. Elvégezte például azt a nehéz feladatot, hogy a nem-nyelvész PATKANOV szövegeit és nyelvtani feljegyzéseit kiegészítette, feldolgozta és — a lehetőségekhez képest — annak idején korszerű, terjedelmes déli-chanti hang- és alaktanná alakította. Feladata nem volt hálás (pl. KARJALAINENNEK PATKANOV feljegyzéseinek nyelvészeti értékéről igen rossz véleménye volt), de FOKOS DÁVIDRA éppen az jellemző, hogy életében sok nem-hálás feladatot is vállalt, ha úgy érezte, hogy ezzel hasznára lesz tudományának. S hogy hasznára volt, az kétségtelen: ha jól tudom, a déli-chanti hang- és alaktan alaktani része máig is a legrészletesebb chanti alaktan. Mint az obi-ugor nyelvek kiváló ismerőjét állítják elének FOKOST olyan értekezései is, mint amilyenek a vogul-osztják tárgyias ige-ragozásról és duálisképzőről írt, külföldön igen értékelt dolgozatai (NyK. XL, ill. XLIX), továbbá régibb és újabb jövevényszó-kutatásai. Az egész finnugorságra kiterjedő érdeklődésének adta tanúbizonyosságát a komparatívuszlól és a szuperlatívuszlól írt terjedelmes tanulmányában (FUF. XXX). Minden eddig említettnél szélesebb körben mozog és rendkívül gazdag tudásnak a bizonyítéka a finnugor-török mondattani egyezéseket tárgyaló, eddig nem is eléggé ismert dolgozata (Magyar Figyelő 1934/35. évf., Nyr. LXVIII—LXIX.). S hogy a rokonyelvek ismerete hogyan segíti elő a magyar nyelv múltjának a tisztázását, arra a kétféle magyar *e*-hangról szóló cikke (Nyr. LXVI) szolgál jó példával.

Mi jellemzi FOKOS DÁVIDOT mint tudóst ismeretei bőségén kívül? — Első helyen említem szigorú módszerességét. FOKOS munkáiban nem találunk első pillanatra szemkápráztatóan nagyszerű, de hamar semmivé foszló ötletekkel. Fejtegetéseiben a nyelvi anyagból indul ki, azt biztos kézzel kezeli s nem szakad el tőle. Ezzel nem azt mondom, hogy mindig kitaposott utakon jár, ellenkezőleg: néha merész ötleteket igazol gazdag nyelvi bizonyító anyaggal. Munkásságában fiatal korától kezdve többször találkozunk pl. azzal a nem mindennapi gondolattal, hogy a mai nyelv szavai nem mindig önálló szóelözményekre mennek vissza: olykor-olykor szóvégek válnak le szóalakok testéről, s azok válnak önálló szóvá. Ezen elgondolásának egyik legszebb terméke a magyar és kötöszó magyarázata (Nyr. LXIII; a MEtSz. nem első helyen említi, de cáfolni sem próbálja). Jellemzi még FOKOST a lelki ismeretesség, a pontosság, a kitűnő pedagógiai érzék, amely megmutatkozik cikkei szerkezetének tagoltságában, gondolatai világos előadásmódjában, a szemléletes példák bőségében és így tovább. Ha kezdő nyelvészeinknek az összehasonlító módszer megismeréséhez és elsajátításához segédeszközt akarunk a kezükbe adni, s ha nekik a nyelvészetben nélkülözhetetlen pontosságra, körültekintésre példát akarunk mutatni, bátran ajánlhatjuk nekik FOKOS értekezéseit.

A népszerű, nagy érdeklődésre számító és elismerésre, méltánylásra számot tartó témákat FOKOS sosem kereste. Olyan kérdésekkel foglalkozott, amelyekkel csilogni nem lehet, de a nyelvtudomány alapjainak a szilárd-ságát növelni: *i g e n*. Bár tudományos termelése mennyiségre is jelentős,

nem cikkei számát olvogatja és hangoztatja, hanem mindenekelőtt a minőséget tartja szem előtt (szintén olyan tulajdonság, amelynek fontosságát eleget hangsúlyozni sohasem lehet).

FOKOS DÁVID nemcsak tudósnak nagy, hanem embernek is ritka. Még sosem hallottam tőle vagy róla, hogy valamilyen okból méltatlankodott volna. Sosem sürgette cikkei megjelentetését. Tagadó választ hozza felvilágosításért, tanácsért folyamodóknak még talán sosem adott. Tudományos érdemeit sohasem emelte ki, sőt csökkenteni igyekezett őket. Utóbbi célzatú fáradozása talán ideig-óráig sikerrel járhat, de — azt hiszem — azt nem kerülheti el, hogy a finnugor nyelvtudomány története kellő elismeréssel adózzék majd neki.

FOKOS sokszor tanújelét adta annak, mennyire tiszteli tudományunk nagy mestereit. Hogy csak egy példát említsek, a MUNKÁCSI BERNÁT iránti tisztelettől és hálától indítatva végezte el azt a nagy, de ismét nem nagyon hálás feladatot, hogy kiadta e nagy tudós hagyatékából votják szövegeit (SUSToim. 102. Helsinki. 1952.). A hazai nyelvtudomány fiatalabb munkásai közül többen — ki többé, ki kevésbé — FOKOS DÁVID tanítványának tekintjük magunkat, s mint ő mestereire, úgy mi is őrá tisztelettel tekintünk. Kívánjuk neki, hogy továbbra is a legjobb egészségben, töretlen munkakedvvel dolgozhassék és befejezhesse élete nagy művének, a komi szótárnak az elkészítését.

A nyelvtudomány munkásai nem egyedül ünneplik FOKOS DÁVIDOT. FOKOS neve jól ismert tudományunk körében Moszkvától legalább is Berlinig és Sziktivkartói Oslóig. Tanulmányútjaimon alkalmam volt meggyőződni arról, hogy a külföldi tudományos világ mennyire becsüli FOKOST, s hogy munkásságát mennyire értékelik a komi népnek, azon finnugor népnek a tudósai, amelyeknek a nyelve központi helyet foglal el FOKOS kutatásaiban. A magyar nyelvészek szívből örülnek annak a megbecsülésnek, amelyben FOKOS DÁVID hazánk határain túl is részesül, s örömmel értesültek arról, hogy épp hetvenedik születésnapja alkalmából a Finnugor Társaság tiszteleti tagjává fogadta. Őszinte jó kívánságaink tovább kísérik élete napjain.

LAKÓ GYÖRGY

Совещание по языкам народов севера. Тезисы докладов.
Академия Наук Союза СССР. Ленинград. 1952.

(Értekezlet Észak népeinek a nyelveiről. Az előadások tételei. Leningrád. 1952. SSSR-Tudományos Akadémia.)

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete több más tudományos intézettel együtt 1952. december 12-én az „északi nyelvek”¹ kérdéseiről tartott tanácskozást. Az elhangzott előadásokat a fenti című füzetben adta ki.

A bevezető előadást **BARHUDAROV** tartotta az északi népek nyelvi körében végzett munka mai állásáról és feladatairól. E kicsiny népeknél az írásbeliség elérését kellett főcélul kitűzni. Sok kérdést azonban nem tudtak megoldani, mert hibák történtek egyes körök russzifikálásnak tűntették fel, stb.). Mikor az északi népek irodalmi nyelveinek megteremtésére került a sor, egyesek az orosz hatástól „mentes” nyelvjárást akarták az irodalmi nyelv alapjául választani, mások az összes nyelvjáráások sajátosságainak keverésével fikciót vá alacsonyították az irodalmi nyelvet. Általában az utolsó 20 év alatt végzett munka sok fogyatékoságot mutat, s a helyzet csak **SZTÁLIN** nevezetes nyelvtudományi tételeinek a hatására változott meg 1950 óta. Ezeknek a tételeknek a fényében elsőrendű feladat lett: 1. az északi nyelvek nyelvtanának részletes tanulmányozása, 2. szókészletüknek gyűjtése és rendezése, 3. e nyelvek rokonságának tanulmányozása összehasonlító-történeti módszerrel (különösen a tunguz-mandzsú és az ún. paleoázsiai nyelveké). Az előadó javasolta, hogy ennek a munkának a központja a leningrádi Nyelvtudományi Intézet északnyelvi osztálya legyen.

TERESCSENKO, **KOLESNYIKOVA** és **MENOVCSIKOV** az orosz nyelvnek az északi nyelvekre gyakorolt növekvő befolyásáról értekeznek. Sok jövevényszó már a nagy októberi forradalom előtt meghonosodott az északi nyelvekben, de a szovjeturalom sok új politikai, gazdasági és műveltségi fogalommal és szóval ismertette meg ezeket a népeket. Az északi nyelvek új szavainak képzésénél figyelemmel kell lenni a meglévő szóanyagra és a szóképzés sajátnyelvi módjára. Sokszor régi szókat új jelentéssel ruháznak fel (jur. szam. *pirbyrna* 'erőverseny' > 'szocialista verseny', korj. *etók* 'kivesz, levesz' > 'burgonyát kapál' stb.). Az orosz irodalom útján átvett orosz szókat túlnyomórészt orosz alakban veszik át. Hibák is történtek. Sok mesterkélt és a lakosság számára nehezen érthető kifejezést is teremtettek. A szovjet alkotmány orosz szövegének *nyenyec* fordításába orosz prepozíciókat is vettek fel s ebből grammatikai nehézségek is származtak. Másutt olyan, oroszból fordított tükörszavakat próbáltak meghonosítani, melyeket a lakosság fogalmilag sem értett meg. Általában véve azonban az északi nyelvek fejlődése a szocializmusba való áttérés óta jelentős méreteket öltött, s erősen megkönnyítette a lakosságnak a szocializmushoz való közeledését.

AVRORIN az északi nyelvek és nyelvjáráások jelenlegi helyzetét tárgyalja. Észak népei nehéz életkörülményeik miatt nem alakultak nemzetté. Nyelvük helyi nyelvjáráások kisebb-nagyobb tömege, gyakran nagy nyelvtani és szókincsbeli eltérésekkel. A kommunista párt és a szovjethatalom tudatos irányítással igyekszik ezen nyelvek irodalmi alapját megteremteni. Ez parancsoló szükséglet, hiszen ez az irodalmi nyelv lesz az eszköze a szocialista művelődésbe való belenevelésnek, de a magasabb szak-képzésnek is, s ezen az irodalmi nyelven kell majd kialakulnia a szépirodalomnak is. Az irodalmi nyelv alapjául egy élő nyelvjárást kell választani, mert csak ily módon

¹ „Északi nyelvek” csupán földrajzi kifejezés. Ide számítják az ugor nyelvek közül a manysi (vogul) és a chanti (osztják) nyelvet, a szamojédek közül a nyenyeci (jurák) nyelvet, az altajiak közül az evenk (tunguz), even (lamut) nyelvet, a paleoázsiai v. hyperboreus: csukcs, korják, gilják nyelvet; végül az eszkimót.

lehet biztosítani az irodalmi nyelv népi jellegét és e nyelv szabályainak a gyakorlati beszéd alapján való kialakítását.

KONSZTANTYINOVA az *evenki* irodalmi nyelv alapvetéséről szól. E nyelvnek igen sok nyelvjárása (*ouanekm*) és helyi tájszólása (*zošop*) van, de a különböző nyelvjárások beszélői elég jól megértik egymást. Az irodalmi nyelv kialakítása az irkucki kerületben fekvő Hatang-terület nyelvjárása alapján történt (1925–30), de ez a nyelvjárás nem volt eléggé felkutatva, ezért általános érvényű szabályokat nem lehetett kidolgozni. Erre a szerző több példát említ. Véleménye szerint egy jobban ismert nyelvjárást kellett volna alapul venni, mert ebből könnyebb lett volna a szabályok megállapítása — a többi nyelvjárás megfelelő figyelembevételével.

NOVIKOVA arról ír, hogy az *eveni* nyelv irodalmi változatának alapjául egy Habarovszk vidékén beszélt nyelvjárást tettek meg — helyesen, mert ennek már akkor is sok gazdasági és műveltségi fogalmat kifejező szava volt.

TERJOSKIN a *chanti* irodalmi nyelv kialakításának soronlevő kérdéseit tárgyalja. A chantik nyelve három nyelvjárás-csoportra (keleti, északi, déli) oszlik, ezek egész sor nyelvjárás eltérést mutatnak a nyelvtanban és a szókincsben. Az egyes csoportokon belül is vannak különbségek a helyi nyelvjárások között. A nem szakértő eljárásnak az volt a következménye, hogy a közép-obi nyelvjárást tették meg az irodalmi nyelv alapjának, holott ennek beszélői jól tudnak oroszul és nincsenek rászorulva egy külön chanti irodalmi nyelvre, ha magasabb kiképzésre akarnak szert tenni. Viszont a többiek (különösen a keleti nyelvjárások beszélői) alig, vagy egyáltalában nem értik az új irodalmi chantit, mert nyelvjárásaik erősen különböznek a közép-obitól. Ez az új irodalmi nyelv tehát kezdettől fogva nem volt alkalmas arra a szerepre, melyet neki szántak. Most majd újból meg kell vizsgálni, hogyan lehetne egy új chanti irodalmi nyelvet nem egy, hanem egynéhány nyelvjárás alapján teremteni a tényleges szükségletnek megfelelően, azaz elsősorban azokra a vidékekre való tekintettel, melyeknek lakosai nem tudnak, vagy nagyon kevésbé tudnak oroszul.

Az utolsó két előadás az északi nyelvek gyakorlati tanításával foglalkozik és a nem nyelvészt is érdekli. A szovjet politika kezdettől fogva biztosította a kis népek nyelvének szabad használatát, iskolákban való tanítását, s irodalmi nyelvvé való kialakításának a lehetőségét. Másrészt egy 1938. december 13-án kelt rendelet intézkedett az orosz nyelv tanításáról a nem orosz iskolákban. A tanterv szerint a tanítási nyelv az első három tanévben az anyanyelv, az orosz nyelv csak tantárgy, a 4.–5. tanévben viszont az orosz a tanítás nyelve, de az anyanyelv továbbra is tantárgy marad. Ezalatt az 5 tanév alatt 957 tanórát fordítanak az anyanyelv és 1584 tanórát az orosz nyelv tanítására. Vegyes északi anyanyelvű iskolákban ez a tanterv nehézségekbe ütközik, ezért ott kezdettől fogva orosz a tanítás nyelve, az anyanyelvet pedig egy előkészítő osztályban tanítják. Ebben ismertetik meg a tanulót a nyelvtan alapfogalmaival. Ezen iskolák számára külön metodikát kell kidolgozni. Az orosz nyelv szükséges volta magával hozza, hogy ezekben az iskolákban a tanulók lehetőleg az oroszát használják társalgási nyelvnak. A jelenlegi metodikának legfőbb követelménye az, hogy megismertessék a tanulót az orosznak az anyanyelvtől eltérő sajátjaival. Az erre vonatkozó munkálatoakat több tudományos és pedagógiai intézmény közösen vezeti. Jelenleg főleg megfelelő tankönyvek szerkesztésével foglalkoznak.

A másik közérdekű és egyúttal a füzetben utolsó előadás ALMAZOVA tollából való, és a tankönyvek körüli helyzetet, valamint a további kilátásokat tárgyalja. Tankönyvekben még hiány van, mert egyszerre tizenegy nyelven kellett könyveket szerkeszteni (többek közt az *eszkimók* számára is). Szintén sok még a teendő a nem orosz nyelvű iskolák számára írandó orosz nyelvtanok, olvasókönyvek stb. terén. Vannak még olyan kerületek is, ahol az anyanyelvet nem tanítják, vagy a meglévő tankönyvek nem jutnak el az iskolákba. A szerző végül javaslatokkal szolgál, miként lehetne a hiányokon leggyorsabban segíteni.

BENIGNY GYULA

Tanácskozás a finnugor nyelvek problémáiról a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében

A Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete 1954 márciusában tanácskozást tartott Moszkvában a finnugor nyelvek problémáiról. A tanácskozáson megjelentek a moszkvai Nyelvtudományi Intézet munkatársai, köztük SZEREBRENNYIKOV, az Intézet igazgatóhelyettese, MAJTYINSZKAJA KLÁRA, az Intézet finnugor csoportjának vezetője, A. I. POPOV, a finnugor filológia leningrádi egyetemi tanára, a finnugor népek szövetséges és autonóm köztársaságaiban működő nyelvészek képviselői és mások. Meghívott külföldi vendégként a berlini egyetem tanára, WOLFGANG STEINITZ és e beszámoló írója vettek részt a tanácskozásokon.

Az üléseken sok kisebb-nagyobb előadás hangzott el. P. ARISTE a balti finn nyelvek kialakulásáról, K. J. MAJTYINSZKAJA a magyar igeekötők funkcióiról, A. I. POPOV a Szovjetunió területén található finnugor helynevekről tartott előadást. Különbőféle nyelvtörténeti, nyelvjárástani, hang- és alaktani előadások foglalkoztak a mari, az udmurt, az észti, a mordvin stb. nyelvek egy-egy problémájával. Például V. I. LITKIN a permi nyelvek műveltető igealakjait, G. LAUGASTE az észti mássalhangzók palatalizálódását, B. A. SZEREBRENNYIKOV a permi nyelvek és a mari nyelv átképzéses múlt idejét tárgyalta.

A három napig tartó tanácskozások eredményeit B. A. SZEREBRENNYIKOV foglalta össze. Záróbeszédének egy részét alább szemelvényesen közlöm a tanácskozások jegyzőkönyvéből magyar fordításban.

„Értekezletünk munkája ... kétségtelenül tükrözte az 1950. évi vita pozitív eredményeit is. A tudományos értekezletek vezetésében kezd meghonosodni nálunk egy új stílus, az a rendkívül tárgyilagos vitastílus, amely értekezletünk munkájában mindvégig érvényesült.

A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Történetében (rövid tanfolyam), a dialektikus és a történelmi materializmusról szóló fejezetben van egy figyelemre méltó szakasz, amelyet I. V. SZTÁLIN idéz ENGELSTŐL: „A materialista természet-szemlélet ... egyszerűen azt jelenti, hogy a természetet olyanakk vesszük, mint amilyen, anélkül, hogy valamit is hozzáadnánk, ami a természettől idegen.” Éppen ezen az elven alapul a tudományos kérdések megvitatása.

Azok, akik értekezletünk vitáin felszólaltak, különleges igények és túlzott igények nélkül (ami az „új nyelvelmélet” híveinek munkastílusát jellemezte), épp abból a szempontból igyekeztek értékelni az előadások egyes tételeit, hogy azok mily híven tükrözik a vizsgált jelenség lényegét.

Ezzel kapcsolatosan szeretnék igen röviden válaszolni ... LAKÓ GYÖRGYNEK, aki azzal a kéréssel fordult hozzánk, hogy tisztázzunk néhány kérdést, és aki elmondotta, hogy hazájában jelenleg élénk vita folyik arról, mivel kell foglalkoznia a marxista nyelvtudománynak ...

A marxista nyelvtudomány két alapelveen nyugszik. A marxista tudomány olyanoknak veszi a tárgyakat és a jelenségeket, mint amilyenek a valóságban, és ezeket a jelenségeket a marxista dialektikus módszer alapelvei által vezérelve tanulmányozza. A marxizmus ellene van az idealizmusnak, a képzelgésnek és annak, hogy hamisan értelmezzük azt, ami a valóságban létezik, ellene van a burzsoá tudomány elméleteinek, amely céljául a tények elferdítését és meghamisítását tűzi ki idealista elvek kedvéért.

Ezért a hangtannal, a szavak etimológiájával, a nyelvtani rendszer egyes részletkérdéseivel, az ősi formák kikövetkeztetésével stb. való mindennemű foglalkozás, ha az — végső soron — előmozdítja a nyelvi jelenségek valódi lényegének megismerését, történeti fejlődésüknek és reális történelmi helyzetben történő mozgásuknak megismerését, semmiképpen sem mond ellent a marxizmusnak.

Olyasmit tulajdonítani a marxizmusnak, ami nem sajátja, úgy tüntetni fel a dolgot, hogy tudományos tevékenységünknek egyes részletei, amelyek egy és ugyanazon jelenség különféle oldalainak vizsgálatára irányulnak, a marxizmusnak fontosak, mások pedig egyáltalán nem fontosak, és azután ebből az elfogult álláspontból értékelni a nyelvtudomány tartalmát — ez azt jelenti, hogy a marxisták útjára, a marxizmus meghamisításának útjára léptünk.

Az értekezletünket jellemző új munkastílus abban nyilvánult meg, hogy az előadások tematikája rendkívül konkrét volt, és egyúttal a szóban forgó terület minden szakembere számára teljes mértékben érthető ...

Értekezletünk azt is megmutatta, hogy finnugor nyelvtudományunk nem valami tengődő és egy helyben topogó tudomány, s hogy olyan eleven emberek fejlesztik, akik

szeretik munkájukat... Egyelőre még nincsenek sokan — más ágak nyelvészeinek számához viszonyítva —, de tíz-tizenöt év múlva többen lesznek.

A finnugor nyelvek tanulmányozása terén még sok a megoldatlan kérdés. De értekezletünk bebizonyította, hogy szovjet finnugor nyelvészeink felvethetik, tanulmányozhatják és megoldhatják ezeket a kérdéseket...

Az értekezlet rendezői remélik, hogy megbeszéléseink új korszakot nyitnak finnugor nyelvtudományunk fejlődésében, a finnugor nyelvek fokozottabb, sokoldalú és elmélyült tanulmányozásának korszakát nyitják meg s kezdetét jelentik az országunk nyelvészei közötti szorosabb kapcsolatnak.

LAKÓ GYÖRGY

Munkácsi manysi hagyatéka

1888-ban indult el MUNKÁCSI BERNÁT a manysik közé. Nem egészen egy év alatt párját ritkító gyűjteménnyel tért vissza. Manysi szöveganyagát és nyelvtani följegyzéseit rövid időn belül közzé is tette. Ezután látott neki a szövegekötetekhez való bevezetések, jegyzetek és magyarázatok kiadásához. Ez a munka már jóval lassabb ütemben haladt. Az első kötet bevezető tanulmánya 1902-ben, a másodiké 1910-ben és 1921-ben jelent meg. A harmadik kötet jegyzeteiből MUNKÁCSI csak egy csekély töredékét tett ugyan közzé 1936-ban a Budenz- emlékkönyvben (Nyk. L), de az első 16 medveének jegyzeteit nyomdára kész állapotban hagyta hátra. A gazdátlanul maradt örökséget e sorok írójára bízta a felszabadulás után megújult Magyar Tudományos Akadémia. A III. kötet néprajzi bevezetője és a kötet szöveganyagához való jegyzetek, valamint a szómutató 1952-ben jelent meg. MUNKÁCSI egyik legmaradandóbb művéből, a Vogul Népköltési Gyűjteményből már csak egy kötet hiányzik, a IV. kötet bevezetése és jegyzetei. Ez a munka is folyamatban van. Megjelenése előtt helyesnek tartom, hogy rövid tájékoztatást adjak a készülő befejező kötetéről.

Mint ismeretes, a VNGy. IV., 1896-ban megjelent kötet tartalmaz sorsónekeket, vitézi énekeket, medveünnepi színjátékokat, állaténekeket, meséket, találós kérdéseket, néprajzi jegyzeteket és földrajzi neveket. A készülő kötet bevezető része műfajonként tárgyalja az itt előforduló népköltészeti termékeket és mellékletül csatolja átrajzolva a Pápai Károlytól készített obvidéki térképet is.*

Mivel a IV. kötet szöveganyaga aránytalanul terjedelmesebb az előző köteténél, a jegyzetanyagban alig lépek túl a gyűjtő helyszíni följegyzéseit, és csak a — sajnos, elég szép számmal előforduló — értelemszaváró sajtóhibák, téves fordítások helyreigazításával bővíttem az amúgy is elég részletes jegyzetanyagot. A jegyzetek elrendezése a III/2. kötethez hasonlóan fog megtörténni. Munkácsi nem nyelvjárások, hanem műfajok szerint csoportosította anyagát. Ezért szükségesnek mutatkozik egy áttekintő kimutatás mind a négy kötet szöveganyagának nyelvjárási hovatartozásáról. A IV. kötet jegyzeteiben számos olyan szó fordul elő, amely sem a szövegekben, sem az alább tárgyalandó szótári följegyzésekben nem szerepel, így a manysi szókincs vizsgálatához is ad újabb támpontokat.

Az I. és II. kötet jegyzeteihez mellékelte obi-ugor néprajzi és nyelvészeti bibliográfia feldozgatása nem volna célszerű, hanem az egész könyvészeti anyag külön füzetben való megjelentetése volna kívánatos. A IV. kötet második része, a sorozat utolsó tagja valószínűleg 1957-ben kerül kiadásra, tehát 65 évvel az első kötet megjelenése után.

A VNGy. kiegészítő köteteivel párhuzamosan megkezdődött Munkácsi manysi szótári anyagának rendezése is. A szótár alapanyaga Munkácsinak ívlapokra és jegyzetfüzetekbe írt szavai, beszélgetés közben följegyzett mondattöredékei, egy-egy tárgykör (pl. halászat, csapdák) szókincsének a kikérdezés után történt leírása legtöbbször orosz, helyenkint magyar, gyakran manysi magyarázattal. Az utóbbi esetben ritkán van hozzá fordítás mellékelve. Munkácsi kéziratok hagyatékáról részletes ismertetést nyújt FOKOS DÁVID (Nyr. LXVI, 100—3). Munkácsi hagyatéka az ostromot is szerencsésen átvészelte nagyobb veszteség nélkül. A szótári anyagból csak az alsólozvai anyag sérült meg, és így hiányos, valamint a VNGy. I—III. kötetének lapszetei szenvedtek kárt.

Munkácsi manysi (vogul) szótárának jelentőségét szakértők előtt nem kell hangsúlyoznom. Manysi szótárunk még ma sincs, holott anyanyelvünknek a chanti mellett

* Az eredeti térkép egy, a szelkupok lakóhelyét feltüntető részének fényképmásolata már megjelent (Nyk. LIV, 184).

— sőt talán előtt — ez a legközelebbi rokona. Rendkívül becses segítséget jelentett eddig is AHLQVIST közel 4000 szavas szójegyzéke (MSFOu. II), SZILASI és TRÓCSÁNYI szójegyzékei is sokat forgatott könyvei voltak minden finnugor nyelvésznek. SZILASI szójegyzéke azonban filológiai pontosság szempontjából nagyon a kívánalmak alatt maradt (átlag minden harmadik-negyedik adata hibás), és mindkettő szükségszerűen csak a VNGy. szövegeire és VNyj.-ra terjed ki, a mindennapi élet számos szava hiányzik belőlük. CSERNYECOV 1936-ban megjelent kis manysi-orosz szótára kb. 3000 szót ölel föl (származékokkal együtt) és csak az északi nyelvjárások szóanyagára szorítkozik, természetesen abban sem teljes.

Munkácsi szótári anyaga (beledolgozva egyéb megjelent és kéziratossá anyagát) becslésem szerint 4—5000 etimológiai szócikkre is főlnegy, és ha a származékokat (képzett és összetett szavakat) is külön szónak számítjuk, bizonyára megközelíti a húszezret. Másik előnye AHLQVIST és CSERNYECOV műveivel szemben az, hogy kiterjeszkedik a hat főnyelvjárára, míg az előbbieket elsősorban csak a kondai ill. az északi nyelvjárás szókincsére korlátozódnak.

Mivel Munkácsi gyűjtése teljes egészében 1888—9-ben történt, szinte nyelv-történeti szótár számba mehet a manysi nép mai helyzetét tekintve.

Ezek az okok indokoltá teszik, hogy a nemzetközi tudományosság érdekeit szem előtt tartva, a szótárhoz német értelmezést is csatoljak, ügyelve arra, hogy ez a többnyelvűség a szótár terjedelmét és kezelhetőségét ne növelje meg túlságosan.

Jól tudom, hogy ez a szótár nem mérközhetik majd a KARJALAINEN—TOIVONEN-féle chanti és a jövőben megjelenendő KANNISTO—LIIMOLA-féle manysi szótárral sem gazdagságban, sem fonetikai pontosságban. Mindamellet úgy hiszem, hogy hasznos, sőt nélkülözhetetlen forrása lesz a jövőben a finnugor szókincs kutatóinak. Csodálattal és elismeréssel kell adóznunk az elhúnyt kutatónak azért a páratlanul gazdag anyagért, amelyet tízhónapos vogulföldi útjáról hozott magával.

Hogy a kiadás rendkívül nehéz, fáradságos és kényes feladatának nekifoghassak, előbb bele kellett magamat dolgoznom a manysi nyelvbe. Erre a legjobb mód az volt, hogy folytattam a VNGy. szövegeköteteihez a jegyzetek és magyarázatok kiadását: A III. köteté már megjelent a közelmúltban, a IV. feldolgozása pedig most van folyamatban.

Szövegein kívül Munkácsi elég jelentős mennyiségű szótári anyagot is gyűjtött. Ennek a kicédelését elég lassú ütemben folytatta. A cédulák átírásában, így számottevő különbségek vannak. A szócédelákat Munkácsi nyelvjárásonként első betű szerint rendezte.

Legterjedelmesebb az északi szógyűjtés, ezt megközelíti a középlovai, azután mennyiségben a kondai, tavdai, pelimi és végül az alsólovai anyag következik. A középlovai cédulákat kivéve a cédulázás Munkácsi műve, a KL. anyagot Knöpfler László készítette, és ez bizony gondosság szempontjából nagyon sok kívánnivalót hagy maga után.

A készülő szótárhoz a következő szerkesztési elveket kívánom megjegyezni: 1. *A szótár beosztása.* A.) Bevezető magyar és német nyelven a szótár történetéről, anyagáról, a fonetikus átírásról stb. B.) Nyelvtani vázlat. C.) Manysi-magyar-német szótár (részben orosz, a példamondatok viszont csak magyar, vagy magyar és orosz fordítással, D.) magyar szómutató, E.) német szómutató.

2. *A szótár anyaga.* A szótár tartalmazza elvileg Munkácsi egész manysi anyagát, tehát szótári följegyzéseit, a VNGy. nyelvi anyagát, az ugor halászat (Ethn. IV.) szókincsét és Munkácsi kéziratossá anyagát. Nincsenek benne olyan nyelvi adatok, melyek nem Munkácsitól származnak. Így feldolgozom hozzá a kéziratossá szótári gyűjtés anyagát, SZILASI és TRÓCSÁNYI alapján (de nem belőlük idézve) a VNGy. I—IV. kötetét, a mutatók alapján az I—III. pótköteteket, a kéziratban most készülő IV. pótkötetet.

3. *Az átírás az, mint a III. k. kiegészítő kötetében.* Javasolni szeretném azonban az *i*-nek *j*-vel, a *u*-nak *w*-vel való jelölését, mint ez Munkácsi eredeti följegyzéseiben is szerepelt, és csak legújabb kiadványában (NyK. L) tért el tőle. Munkácsi az *s* hangot ott még megtartotta, legújabb kéziratában már *š*-et ír, itt meghagynám az *s* betűt. A tavdai nyelvjárásban a hangsúly jelölésére nyomdatechnikai okokból a főhangsúlyos magánhangzó után tett pontot javaslom: *näurä* „nyereg”, *ngmöl* „felső”.

4. *A magyar szavak helyesírása* a mai, tehát *cél, körül* stb. (nem: *czél, körül*).

5. *A német szavak helyesírása* az irodalmi, tehát a főneveket nagy kezdőbetűvel írjuk.

6. *Az orosz szavakat és mondatokat* mai helyesírással ugyan, de nyelvjárási alakjukban közlöm, tehát *туда, даг* (nem pedig: *туда, дагт*), mivel ezeknek legnagyobb része Munkácsi manysi adatközlőitől származik.

7. *A nyelvjárások.* Munkácsi csak a következő nyelvjárásokat különbözteti meg: északi (É.), középlezvai (KL.), alsólezvai (AL.), pelimi (P.), kondai (K.) és tavidai (T.). Ezeken belül csak nagyon ritkán tesz különbséget, mikor is helyenként megkülönbözteti a szigvait (Szi.), a felsőkondait (FK.) és alsótavidait (AT.). A szótár is javarészt csak a főnyelvjárásokat tünteti fel. Egy-egy szó adatai a különböző nyelvjárásokból egy szócikk keretén belül foglalnak helyet a fenti sorrendben.

8. *A szócikk.* Ha a szó megvan az északi nyelvjárásban, akkor az a címszó. Utána következik a szó jelentése magyarul és németül (ha Munkácsi oroszul is megadta, vagy csak oroszul adta meg, akkor oroszul is), utána következik a többi nyelvjárási alak, majd a példamondatok és származékok, végül utalás a szó eredetére. Ha a szó az északi nyelvjárásban nincs meg, akkor a sorrendben utána következő nyelvjárási alak a címszó.

Ezeket kívül is természetesen sok-sok kisebb nagyobb szerkesztési kérdés merült föl, ezeket igyekszem majd a többi nagy finnugor szótár mintájára megoldani.

KÁLMÁN BÉLA

Hajdú Péter : A magyarság kialakulásának előzményei

Budapest, 1953. Akadémiai Kiadó 92 1.

A múlt évben két munka is jelent meg a magyarság őstörténetéről: MOLNÁR ERIKÉ (A magyar nép őstörténete Bp. Szikra, 1953.) és HAJDÚ PÉTER ismertetendő tanulmánya. E két könyv megjelenése olyan nagyarányú és széleskörű vitát indított meg, amilyenre már régóta nem volt példa tudományunk történetében. A vita tulajdonképpeni kiindulópontja HAJDÚ könyvének megjelenése volt. Ez a könyv a szerzőnek ugyancsak 1953-ban, az Acta Linguistica II. kötetében, még MOLNÁR könyve előtt megjelent orosznyelvű őstörténeti tanulmányától (К этногенезу венгерского народа) főképpen abban különbözik, hogy egy utólag hozzácsatolt fejezetben ismerteti MOLNÁR felfogását és állást foglal azokban a kérdésekben, amelyekben MOLNÁR az említett tanulmánytól és így HAJDÚ könyvétől is teljesen eltérő eredményekre jutott. HAJDÚ könyvének megjelenését a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendezésében 1953. december 1-én nagy érdeklődéssel kísért vitadélután követte¹, majd egy második Magyar Zeneművészek Szövetségében 1954. január 19-én. A vita visszhangjai a Szabad Nép² és az Irodalmi Ujság³ hasábjain jutottak el a nagyközönség legszélesebb rétegeihez.⁴ Az őstörténeti kérdésben lezajlott nagyarányú és a rokon tudományokat is foglalkoztató vita élénk bizonyítéka annak, hogy „a helyes kritika az egész nyelvészközösség élő lelkiismeretének megnyilvánulása; hangos jele annak, hogy ami a tudományban történik, az mindnyájunk ügye, arra a tudomány munkásai érzékenyen és becsületesen visszarezdülnek; a megbírált munka hozzáillesztése az egész nyelvtudomány művéhez; de egyszersmind egyéni állásfoglalás, a kérdés továbbfejlesztése, kiegészítése, esetleg nyomban való felhasználása a mű nyújtotta tanulságoknak” (BÁRCZI, A nyelvtudományi kritikáról: MNy. XLIX, 4.).

Noha a vita során MOLNÁR és HAJDÚ könyve is alapos bírálatban részesült, a kritikákat bizonyos, a vita természetéből adódó egyoldalúság jellemzi: azok a kérdések kerültek ugyanis előtérbe, amelyekben a két szerző felfogása különbözik egymástól. A hozzászólók elsősorban azt világították meg, hogy a vitatott pontokban miért

¹ Rövidesen várható a vita csaknem teljes anyagának megjelenése. LAKÓ GYÖRGY vitaindító előadása „Az újabb őstörténeti kutatások eredményei és a nyelvtudomány” címmel a MNy. XLIX. kötetében (266–278) már meg is jelent.

² ZSIRAI MIKLÓS, Megjegyzések Molnár Erik őstörténeti munkájáról: SzN. 1953. december 3; MOLNÁR ERIK, A magyar őstörténetírás és a szovjet tudomány: uo. 1954. február 2.

³ SZABOLCSI BENECSE, Magyar őstörténet — magyar népzene: IrUjs. 1954. január 2; HAJDÚ PÉTER, A magyar őstörténet kérdéseiről: uo. 1954. január 30; SZABOLCSI BENECSE, Mégegyszer: őstörténet és népzene: uo. 1954. február 10.

⁴ A viták és vitacikkek összefoglaló ismertetéséről vö. E. VÉRTES, Randbemerkungen zu den neuesten Forschungen auf dem Gebiete der ungarischen Vorgeschichte Acta Ling. IV, 427–62

téves az egyik, miért helyes a másik állásfoglalás. Így nem bocsátkozunk ismétlésbe, ha **HAJDÚ** könyvét a **BÁRCZI** által említett szempontok (i. m. 9) szerint ismertetjük⁵.

A könyv első fejezete (5—14) a finnugor nyelvcsalád kialakulásának problematikájával foglalkozik. **HAJDÚ** igen szemléletesen újszerű ábrával mutatja be a finnugor és a szamojéd nyelvek rokonsági viszonyait (6). Az új ábrázolási mód előnye a régi családfaszerű elágazásos rajzsal szemben egyrészt az, hogy feltünteti a szamojéd eredetű lappoknak a finnugor nyelvekhez való viszonyát, másrészt pedig az, hogy a finnugor nyelvek genetikai összetartozásán kívül későbbi érintkezéseiket is szemlélteti.⁶

A szerző felveti a kérdést, mit jelent a finnugor nyelvek rokonsága, és mivel magyarázható.

DONNER, **SETÁLÁ**, **PAASONEN** és követőik szerint volt egy finnugor ősnép, s ez beszélte a finnugor alapnyelvet. Kérdéses, hogy a tudomány mai állása szerint elfogadható-e még ez az elmélet. A marristák és követőik, valamint egyes nem marrista, de a marrizmus által megzavart elméletek tagadták az „ősnép”, az „alapnyelv” fogalmát. **SZTÁLIN** nyelvészeti cikkei után a szovjet nyelvészek tisztázták a kérdést, s most **BUBRIH**, **SZEREBRENNYIKOV**, **TOLSZTOV**, **SZANZSEJEV** és mások elméleti és bíráló fejtegetései után talán a **GORNUNG—LEVIN—SZIDOROV**-féle fogalmazás adja a rokonyelvekben található közös elemek forrásáról a legvilágosabb magyarázatot: „Ez a forrás csak egy valóságos reális nyelv lehetett és egységes annyira, amennyire egy írásbeliség nélküli, nyelvjárásokra, tájszólásokra tagolt nyelv egységes lehet. Ezt az egységes közös nyelvet mi az alapnyelv műszóval jelöljük. Mint minden reális nyelvnek, ennek is megvolt a maga szókészlete, alapszókincse, nyelvtani rendszere és hangrendszere, és fejlődésének belső törvényszerűségei szerint fejlődött” (Вопросы языкознания 1952/1, 45. Idézi **MKE**. 11).

HAJDÚ a továbbiakban szükségesnek tartja leszögezni azt a régóta ismert, de elégszer nem hangsúlyozható tényt, hogy „a nyelvrokonság nem jelent egyben feltétlenül faji rokonságot is” (12). A finnugorságnál három fő embertani típus fordul elő (atlanti-feketetengeri, fehér-tengeri-balti és uráli), de ezek valójában nem voltak meg mind az alapnyelvet beszélő társadalomban. A finnugor és az uráli közösségnek — **CSEBOKSZAROV** kutatásai és a paleoantropológiai adatok szerint — az uráli típus lehetett egyik fő alkotó eleme.

Írott emlékek híján elsősorban, de nem egyedül az összehasonlító nyelvtudomány képes az őstörténet kérdéseivel foglalkozni. **HAJDÚ** úgy szavunk és finnugor megfelelőinek segítségével mutatja meg, hogy a tárgyi néprajz figyelembevételével a nyelvészet hibás következtetésekre juthatna. Meggy szavunkkal és megfelelőivel viszont azt illusztrálja, hogy egyes esetekben nem értékesíthetők őstörténeti kérdésekben a nyelvészeti eredmények. Hangsúlyozza a növényföldrajz és a társadalomtörténet, valamint a régészet, az antropológia és a paleoantropológia figyelembevételének szükségességét az őstörténeti kutatásban.

Az elmondottakból látszik, hogy az első fejezet tulajdonképpen elméleti és módszertani bevezetés. A magyarság kialakulásának előzményeit valójában a II.—VI. fejezet tárgyalja.

A finnugorság régi lakóhelyével foglalkozó II. fejezet (15—23) az eddigi őshazameghatározási kísérletek rövid ismertetésével és bírálatával kezdődik.

Néhány téves és az ázsiai eredet kivételével rövidéletű elmélet ismertetése után **HAJDÚ** rátér a finnugorság ősi lakóhelyét helyes, korszerű módszerrel felkutató elméletek ismertetésére. **V. HEHN** és **A. AHLQVIST** kezdeményezése után a döntő lépést **FR. TH. KÖPPEN** tette meg, aki az állat- és növényföldrajzi adatoknak tekintetbevételével a finnugorság őshazáját Kelet-Európába helyezte. **KÖPPEN** a finnugorságnál és az indoeurópai népeknél közös *méh* és *méz* szavak alapján e népek közös őshazáját a mézelő

⁵ **MOLNÁR** könyvéről **I. KÁLMÁN B.**: NyK. LV, 266—270.

⁶ Az ábra kivitelezési módja azonban nem a legszerencsésebb: a lappokról azt gondolhatnók, hogy a még szét nem vált finnugorokhoz csatlakoztak, majd onnan szakadtak le, holott lehetne az őket ábrázoló síkidomot nem a finnugorság, hanem a finn-volgai csoport téglalapjába kapcsolni, s ezzel jelezni, hogy minden bizonytalanság azokat elvethették át. A ferde vonalak és az egymáshoz képest ferden eltolódott téglalapok az eredetileg sematikusnak szánt ábrát zavaróan szinte térbelivé teszik. Értelmetlen a két perm nyelv között a választóvonal, ill. annak hiánya az ugyanolyan viszonyban levő obi-ugor ill. volgai nyelvek között. A téglalapok és négyzetek nagyságviszonyaiból, tévesen, az egyes nyelveket beszélők számbeli megoszlására lehetne következtetni.

méh előfordulási helyén kereste. A két nyelvcsalád rokonságát a tudomány nem igazolta, de a *méh* és *méz* indoeurópai jövevényszavak a finnugor nyelvekben, és így a két ősnépnél egymás szomszédságában kellett a kérdéses területen élnie. KÖPPEN kezdeményezése óta a paleontológiai vizsgálatok több újabb adattal támasztották alá elméletének helyességét. HAJDÚ szerint felhasználhatók az őshaza rögzítésére a különféle *fenyők*, *tölgyek* elnevezései, a *szil*, a *fagyal*, a *sün*, a *nyuszt*, a *hód*, a *fogoly* és sok más állat és növény neve. Ismerteti a *nyuszt* szó megfelelőinek 'coboly' jelentéséből adódó nehézségeket, amelyek többféleképp is magyarázhatók ugyan, de bármelyik feltevést fogadjuk is el magyarázatul, a szó helymeghatározó értékét a vele kapcsolatos problémák mindenképpen csökkentik. A *hód* szóval kapcsolatban HAJDÚ tanulságos példát nyújt arra, hogy egy ősi szó megmaradhat ugyan, de közben a vele eredetileg jelölt állatot egyes nyelvek, adott esetben az ugor nyelvek, később jövevényszóval jelölik. A halnevek tárgyalásából kiderül, milyen messzemenő gondossággal és óvatos kritikával kell átrostálni ezt az anyagot; fejtegetéseinek mégis az a lényege, hogy a halnevek tanúságtétele, az őshazát rögzítő többi adat mellett, kiegészítésképpen jól felhasználható.

Összefoglalásul HAJDÚ azt állapítja meg, hogy „az állat- és növényföldrajzi adatokból leszűrhető tanulság szerint a finnugor nemzetségek legrégebb lakóhelyének középpontja a Középső-Volga és a Káma folyók vidékén volt. A régi finnugor nemzetségek lakóhelyének *pontos határait* nem tudjuk megállapítani” (21). A Pecsora forrásvidékétől a Bjelaja torkolatvidékéig és az Okától *részben* az Urál keleti oldalára terjedhettek szállásterületeik. Ezeket a nyelvészeti meggondolásokat bizonyos mértékben a régészet is alátámasztja.

A III. fejezet (24–32) a finnugorkori társadalommal és anyagi kultúrájával foglalkozik. A finnugorság a gyűjtögető életmódról fokozatosan térhetett át a halászatra, majd a *nyúl* és *íj* feltalálásával a vadászatra. Mindezek igazolására bőven van nyelvi anyag, sőt arra is, hogy a finnugorok nemcsak nyers étellel táplálkoztak. HAJDÚ a finnugorkori földműveléssel kapcsolatban TOIVONENNEL szemben tagadó álláspontra helyezkedik. Az a kisszámú és nem is feltétlenül meggyőző etimológia, amelyekre TOIVONEN a finnugorkori földművelés meglétét alapozza, másképpen is értelmezhető: nemcsak jelentésváltozással lehet számolni, és pedig nagyobb mértékben, mint a finn szerző tette, hanem az is feltehető, hogy a 'Grütze, Graupe, Mehl, Brei' jelentésű finnugor szavak eredetileg nem természetett növényből készült élelményekre, hanem bizonyos lisztes tartalmú bogyból, gyökérből vagy gumóból készült eledelre vonatkoztak. Kitűnő érv a finnugorkori földművelés létezésé ellen, hogy „a földművelésben fontos szerepű munkaeszközök nevére egyetlen finnugor etimológia sincs” (26), sőt még a finn-permi korszakra vonatkozóan is csak 13 földműveléssel kapcsolatos etimológiát tudott TOIVONEN összeállítani. A társadalmi fejlődés történetére vonatkozó ismeretek is egybehangzanak a finnugor nyelvek vallomásával. HAJDÚ joggal jut rövid, de meggyőző fejtegetésével arra az eredményre, hogy legfeljebb csak „a finnugor kor végefelé, az átmeneti, szét-rajzás előtti időkben kezdett valamelyes fogalmuk lenni a finnugoroknak a kapás-földművelés bizonyos primitív, kezdeti formájáról” (uo.).

Ugyancsak meggyőző és jól indokolt HAJDÚ elutasító véleménye a finnugorkori állattenyésztéssel kapcsolatban. A kutyatartás azonban — szerinte — a finnugor korban is ismert volt, hiszen a kutya a legelső domesztikált állat, s a finnugor nyelvekben közös neve van. A szovjet néprajztudomány eredményei szerint Nyugat-Szibériában a fogatolt kutya tenyésztése eredetibb a réntenyésztésnél. Egyetérthetünk a szerzővel abban is, hogy nem kell finnugorkori réntenyésztéssel számolnunk: a régészeti leletekből nem lehet paleolitikus, neolitikus vagy bronzkori réntartásra következtetni, minden feljegyzés és emlék újabb keletűnek mutatja a réntenyésztést, továbbá a zoológiai vizsgálatok is az újabbkori rénszelídítés mellett vallanak. A rén felhasználása a vadászatan azonban igen régi, domesztikációja is ebből alakult ki, esetleg a lótenyésztés hatására. A látszólag réntenyésztésre vonatkozó, többnyire lapp-szamojéd etimológiák a rénvadászattal kapcsolatos szakkifejezések lehettek (l. a 73. lapon a 122. jegyzet igen meggyőző okfejtését). Minthogy az állattartásra vonatkoztatott etimológiák vagy tévesnek bizonyultak, vagy az eredeti jelentés volt valószínűleg a maitól eltérő, ezért nyugodtan igazat adhatunk HAJDÚ-nak abban, hogy a kutyán kívül legfeljebb a juh passzív ismerete tehető fel a finnugorokról. Csakugyan „sokat mond ... az a tény [— az állattartás ellen —], hogy a finnugor nyelvek állattenyésztési terminológiája későbbi (iráni, török, szláv, illetőleg germán) eredetű” (28). Elismeri azonban a méhészet meglétét az alapnyelv korában, de megállapítja, hogy az rablógazdálkodás jellegű volt.

HAJDÚ a továbbiakban a finnugor eredetű fémnevek, szerszámok, ezek anyaga és az ezekkel végezhető munkák, valamint a lakberendezésekre, öltözködésre vonatkozó finnugor eredetű szavak és a néprajzi összehasonlító vizsgálatok eredményeinek figyelembevételével az eddigi kutatók eredményeivel egyező képet fest finnugor elődeinkről.

A finnugorság társadalmi szervezetről *had* és *szer* szavunk vall. Nyelvi bizonyítékok nélkül, de a mai finnugor népek társadalmi élete, szokásai, hite, továbbá néprajzi, régészeti adatok és a marxizmusnak az őstársadalomra vonatkozó vizsgálatai alapján igazolható, hogy „a finnugor nemzetség a vérrokonság tudatán alapuló exogám nemzetség volt, ahol a nemzetségtagok leszármazását anyai (matrilinéaris) ágon tartották nyilván” (30). A munkát a finnugorság kollektív csoportokban végezhette a nemzetségszervező vezetésével. A medve tisztelete nem finnugor sajátosság. A finnugorságra vonatkozó vázlatos képet a szerző a vallásos életükre fényt vető szavak közlésével fejezi be.

A IV. fejezet (33–37) tárgya a finnugor alapnyelv kapcsolata más nyelvekkel. Kissé részletesebben a finnugor (esetleg uráli) — indoeurópai, ill. finnugor — iráni (vagy ősiráni) és az urál-altaji kapcsolatokkal foglalkozik a szerző. Az ősrókonság gondolatát mindkét esetben elveti, s reálisnak csak a szomszédság, ill. az ősi érintkezések lehetőségét tartja. Véleményem szerint azonban HAJDÚ fejtegetése és az általa idézett irodalom is talán inkább arra enged következtetni, hogy egyik esetben sincs még az ősrókonságra, ill. az ősi érintkezésekre vonatkozóan minden szükséges vizsgálat elvégzése. Ezekben a kérdésekben PAASONEN találoán jegyzi meg: „Wie die ural-altaische Sprachtheorie ist diese Urverwandtschaft [die der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen] bisher mehr Sache des Glaubens als des Wissens.” (AUFA. ser. B. I/5, 9; TOIVONEN: SUSAik. LVI/1, 10).

A finnugorok szétválásával az V. fejezetben (38–40) foglalkozik a szerző. Véleménye szerint a nemzetségek lélekszámának növekedése, amely kisebb-nagyobb mértékű területváltoztatással lehetett egybekötve, továbbá idegen csoportok esetleges hatása okozhatta, hogy a finnugorságból az ugorok az i. e. 2000. év táján kiváltak. A visszamaradó finn-permiektől később tovább tagolódtak. A szamojéd nemzetségek érintkezései a finnugorsággal még a finnugor egység felbomlása előtt szűntek meg (a IV–III. évezred táján).

A VI. fejezet (41–54) az ugor korról foglalkozik. Noha kétségtelen, hogy az ugorok további alakulásában a finnugor nemzetségeken kívül más etnikai alakulatoknak is lehetett szerepük, HAJDÚ szerint mégsem igazolja semmi sem azokat az ahisztórikus, vagyis a társadalmi fejlődést tekintetbe nem vevő felfogásokat, amelyek szerint az ugorok nyelvcsere révén jutottak volna finnugor nyelvűkhöz. A nyelvcsere elmélete, a tudomány mai állása szerint, csak egyetlen finnugor nép esetében látszik valószínűnek: a szerző egy régóta fel-felbukkanó, legutóbb TOIVONEN által valószínűsített elmélethez csatlakozik, mely szerint „a lappok a szamojédoknak egy Európában maradt, korán leszakadt, s később elfinnugorosodott töredékéből alakultak ki” (42).

Az ugarság a finnugorságtól fokozatos, a folyók vonalát követő kelet-délkelet felé vándorlással szakadhatott el. „Igen nagy a valószínűsége annak, hogy az ugorok mélyebben nem hatoltak be Szibéria területére” (43). Emellett nemcsak a manysik és a chantik régebbi lakóhelyeiről szóló tudósítások tanúskodnak, hanem a magyar nyelv olyan finnugor eredetű szavai is, amelyek hosszabb szibériai tartózkodás esetén minden bizonnyal kivesztek volna nyelvünkől [*méh*, *méz*; HAJDÚ nem sorol fel többet, de a példák számát lehetne még szaporítani: *szil*, *tölgy* (vö. MOÖR: Acta Ethn. II, 112), *sün*], valamint az is, hogy az ugarság érintkezésben állott a permiekkal és a lapp-szamojédokkal.

A permi-ugor érintkezés gondolatát először BÁRCZI fejtette ki. HAJDÚ elfogadja ugyan BÁRCZI fejtegetéseiből azt, hogy a finn-permi ág azon tagjai, akikből a permiek kialakultak, és a finn-permiektől elvált ugarság között az érintkezések nyelvi nyomai fennmaradtak, de HAJDÚ szerint a kapcsolatok a permi alapnyelv elkülönülése után válhattak intenzívebbé. Csak ekkor kerülhetek ugyanis jellegzetes permi hatások az ugor nyelvekbe. Minthogy a magyarban több a permies vonás, mint az obi-ugor nyelvekben, ebből arra következtet a szerző, hogy az ugarságnak az a része érintkezhetett a permiekkal, amelyből a magyarság elődei alakultak ki. Minthogy ezen érintkezések közben már lassan megindulhatott az ugarság kettészakadása, ezért a hatások nem juthattak el teljes intenzitásukban az obi-ugorokhoz, akik csak a tőlük időközben leszakadó s magyarrá váló nemzetségek közvetítésével jutottak e hatásokhoz. A szerző szerint előzőleg „olyan nyelvi tendenciák érvényesültek a finn-permi, ill. ugor nyelvek közti viszonyban, mely[ek]nek nyelvi nyomai az idők folyamán elsikkadtak” (46). Ezzel kapcsolatban az az észrevételünk, hogy a finnugor alapnyelvi örökséget az ugor és a permi-finn nyelvekben a finn-permiektől és ugorok kölcsönhatásától nem tudjuk

és valószínűleg sohasem fogjuk tudni megkülönböztetni. Hiszen legalább az egyik alapnyelvnek jól kellene a történetét, fejlődését, idegen nyelvekkel való érintkezését stb. ismernünk ahhoz, hogy bizonyos, a finn-permi és az ugor nyelvekben is meglévő saját-ságról megköveztassuk azt az állítást, hogy az nem finnugor örökség, hanem a kettészakadás után a két új alapnyelv közül az egyikben fejlődött ki, s a másikba pedig a finn-permi — ugor érintkezések során jutott el. Minthogy ilyen részletes ismeretekre a két szóbanforgó alapnyelv tekintetében semmi reményünk sem lehet, ezért az önálló permi alapnyelvi jellegzetességek kialakulásánál régebbi keletűnek látszó jelenségekkel kapcsolatban legfőbb találgatásokkal lehet arra utalni, hogy finnugor örökség vagy finn-permi és ugor kölcsönhatás eredménye-e.

A lapp-szamojéd-ugor, ill. elsősorban a lapp-obi-ugor egyezések, melyeket különösen TORVONEN mutatott ki, arra készítetik a szerzőt, hogy a szamojédok Európában maradt (később elfinnugorosodott, azaz lappá vált) töredékének és az ugoroknak az érintkezését is valószínűnek tartsa. Ez az érintkezés viszont, ellentétben a permi-ugor érintkezéssel, az ugarságnak annál a részénél lehetett a legintenzívebb, amelyből az obi-ugorok származtak. Minthogy azonban az ugarság megoszlása ekkor már megindulhatott, azért „ennek az érintkezésnek a nyomai magyar nyelvben nem nagyon látszanak” (48). „Éppen ezért pillanatnyilag csak úgy reálisak feltevéseink, ha a lapp-szamojédok és ugorok közti érintkezést a mai obi-ugorok és lappok elődeinek kapcsolatára korlátozzuk” (uo.).

Az ugor-permi és az ugor — lapp-szamojéd érintkezés helyét a szerző csakis Európában tartja lehetségesnek. Az utóbbi időben szinte bebizonyítottnak látszó ugor-török érintkezés is mind az antropológiai, mind a régészeti kutatások eredményeinek tanúsága szerint Európában történhetett, mert a leletek határozottan egy Ázsiából Európába nyomuló, mongoloid jellegű népesoporra vallanak.

Az iráni népekkel való érintkezés az ugor korban is tovább tarthatott, de annak sincs semmi akadálya, hogy ennek a kapcsolatnak a színhelyét is Európában keressük.

Az ugor korban a termelési viszonyok mások voltak, mint a finnugor korban. Az ugarság lovas kultúrája mellett nyelvi tények, *ló, nyereg, másodfű, harmadfű* (ló), *fék és ostar* szavaink, továbbá **VELKUNÁNAK** a tegezekre vonatkozó néprajzi vizsgálatai, valamint bizonyos régészeti leletek és talán még **HERODOTOSZNAK** a jyrkákról szóló feljegyzései is tanúskodnak.

A társadalmi életben beállt változásokra (a törzsi szervezet kialakulása, a patriarchátusra való áttérés), továbbá a hitéletre nem nyelvi adatok, hanem az anyanyelvi és a hozzá kapcsolódó kultúrák leletei alapján következtet a szerző, noha — igen helyesen — arra is figyelmeztet, hogy ezek esetleg permi, sőt más, nem finnugor népesoportok hagyatéka is lehetnek.

Tartózkodó **HAJDÚ** állásfoglalása a *por* népelemmel szemben. Lehetségesnek tartja, hogy az a nyugatszibériai vadásztársadalom, mely a régészeti leletek szerint a Káma medencébe betört, azonos a **STEINITZ—CSERNYECOV** elmélet *por*-jaival, s így a finnugor eredetű *mánhá* és az idegen *por* elem keveredése az első nyelvének megmaradásával még Európában zajlott le. A magyarság további sorsára vonatkozóan azonban mindenestre csatlakozhatunk a szerzővel együtt azokhoz, akik a magyarságnak „Szibériába vándorlását, majd visszavándorlását nem fogadják el” (53). Az ugorok egy része dél felé vándorolva a mai Baskiria területére érkezett és török népek szomszédságába jutott. Az állattenyésztést és a prémvadászatot megőrizte, továbbfejlesztette, s így a délorosz szteppére már mint állattenyésztő törzs érkezett. Ez időtől fogva beszélhetünk a magyarság elődeiről.

HAJDÚ PÉTER eredetileg ennyit talált szükségesnek megírni őstörténetünkről a nagyközönség számára. A tudományos körök érdeklődését az igen alapos és gondos jegyzetanyaggal elégitette ki. Minthogy a nyomdai munkálatok közben megjelent **MOLNÁR ERIK** említett könyve, ezért szükségét érezte még egy fejezet közbeiktatásának. Így került a könyvbe a VII. fejezet: **MOLNÁR ERIK** elmélete a magyarság eredetéről őstörténeti kutatásaink tükrében (55—63). Először **MOLNÁR ERIK** elméletének rövid, világos ismertetése olvasható, utána a cáfolat két részben. **HAJDÚ** először azt vizsgálja meg, milyen alapon veti el **MOLNÁR** az uráli őshaza európai fekvését bizonyító érveket és adatokat, másodsor azt, mivel indokolja az általa megfestett teljesen új őstörténetet.

MOLNÁR szerint az életföldrajzi módszer a változatlanág metafizikus gondolatán alapul, s ezért teljesen elvetendő. Ennek cáfolására **HAJDÚ** hangsúlyozza azokat a szempontokat, amelyek munkája II. fejezetében az életföldrajzi adatok kiválasztásakor vezették: tehát nagyon óvatosan, csak hang- és jelentésstanilag kifogástalan etimológiákat felhasználva szabad az őshaza képét meg-

rajzolni. Ha viszont csaknem valamennyi finnugor nyelvben azonos egy hangtanilag helyesnek bizonyuló egyeztetésben a szó mai jelentése ('jegenyefenyő', 'cirbolyafenyő', *sün, méh*), akkor „szinte a csodával lenne határos, ha ezek a szók az alapnyelvben más jelentésűek lettek volna, s az egyes finnugor nyelvek önálló léte folyamán ugyanazon a jelentésfejlődésen mentek volna át” (56). Utal a *nyuszt*, a *meggy* szavakkal és a halnevekkel kapcsolatosan a fent elmondottakra. Ami meg a növény- és állatvilág időbeli megváltozását illeti, a nyelvészeti paleontológia számol az eddig ismeretes változásokkal, de mai tudásunk szerint az utolsó 5–6 évezred lényeges változást nem hozott ezen a téren. Az utolsó nagy változás, a tudomány mai álláspontja szerint, a jégkorszak után zajlott le. Nincs okunk elvetni a nyelvészeti paleontológia eredményeit, hiszen igen gazdagon vannak képviselve rokonyelveinkben olyan északi mocsári és erdei madarak elnevezései, amelyek Észak-Kínából, a Gobi-sivatagból vagy a Szaján-hegységből nem származhatnak. Másrészt pedig a sivatagi vagy hegyvidéki életmóddal, állat- és növényvilággal kapcsolatos szókincs teljesen hiányzik a finnugor nyelvekből. Így a nyelvészeti paleontológia nemcsak nem támogatja MOLNÁRT, hanem ellene mond elméletének.

Ellene szól a finnugorság Kína területéről való származásának az is, hogy a finnugor nyelvekben nincsenek kínai jövevényszavak.⁷

MOLNÁR ERIK bizonyító érveit is sorra megcáfolja HAJDÚ: hivatkozik a CASTRÉN egyeztetéseiben szereplő szibériai helynevek és finn szavak egyezésének tartáhatatlanságára,⁸ erősen hangsúlyozva, hogy ez az úttörő CASTRÉN érdemeit semmivel sem csökkenti. Egyébként is hasonló egyeztetéseket a világ minden-tájáról találhatunk, ha akarunk.

A szamojédok szajánai származását nem az egész szovjet tudomány, hanem G. N. PROKOFJEV vallja egy marrista cikkében. G. F. GYEBEC nem foglalt állást e kérdésben, D. V. BUBRIH pedig határozottan elutasította. HAJDÚ szerint a finnugorságtól elszakadt szamojédság Dél-Szibériába vonult, s amint a KAI DONNER által kimutatott török, továbbá a JOKI által felsorolt jéniszeji és a HAJDÚ kutatásaiban kimutatott szamojédból a jéniszejibe átadott jövevényszavak alapján megállapítható, ezek a kölcsönhatások még a szamojédok szétválása előtt történtek. A szamojédok széttrajzása Dél-Szibériában az i. u. II. század után indulhatott meg.

A szamojéd nyelv török jövevényszavai (amelyek a finnugor nyelvekbe nem kerültek át) sem bizonyítanak több ezer éven keresztül tartó érintkezést. Összesen tízet mutattak ki, s ezek is viszonylag újak (i. e. 500 és i. u. 400 közötti átvételek, K. DONNER: SUSAIK. XL/1, 5–8).

HAJDÚ nem hivatkozik MOLNÁRRAL szemben arra, hogy NÉMETH GYULA „Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolatáról”-ról beszélve nem világítja meg azt a kérdést, milyen ősi kapcsolatok felvetését tartja reálisnak. Urali-török ősi kapcsolatokra, sőt rokonságra látszanak utalni következő megállapításai: „Kétségtelen, hogy egyéb egyezések nélkül a magánhangzóilleszkedés nem bizonyíthatná az uráli és a török nyelvek rokonságát... A többi, alább tárgyalandó egyezésekkel együtt azonban a magánhangzóilleszkedés fontos bizonyítéka az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolatának” (NyK. XLVII, 66). Ugyancsak uráli-török kapcsolatokra utalnak, bár még tartózkodóbban a következő sorok: „Legföltűnőbbek, de a rokonságra vonatkozólag egyelőre kevés bizonyító értékkel bírnak a török-urali mondattani egyezések”.

„Legfontosabb bizonyítéka volna a rokonságnak az elemi dolgokat kifejező szavak egyezése. Ilyen szóegyezésünk kevés van, de e kevés egyezés is jelentős” (NyK. XLVII, 68). A következő idézet megfogalmazási módja viszont annak a gyanúnak ad alapot, hogy NÉMETH esetleg csak finnugor-török és nem feltétlenül uráli-török kapcsolatokra gondolt: „Alaktani téren figyelemreméltó néhány finnugor (urali) és török határozórag egyezése” (NyK. XLVII, 66).

Azt gondolom, a fenti idézetek alapján joggal lehet NÉMETH GYULA cikkét úgy értelmezni, hogy a szerző felsorolja a török és az uráli (illetve a szóegyezések kb. $\frac{2}{3}$ részénél a török és a finnugor) nyelvek közös elemeit, anélkül, hogy állást foglalna az egyezések végleges magyarázatával kapcsolatban. Hiszen az „egyeztetések

⁷ Itt szinte hiányzik az érv másik fele: tudomásunk szerint a kínaiakban sem mutatnak ki finnugor jövevényszavakat, továbbá finnugor helyneveket a kérdéses területen, bár az kétségtelen, hogy e területek helynévanyaga nincs kellőképpen feldolgozva.

⁸ Talán a *Kem* ~ *finn* esetében nem eléggé világos, különösen nem szakember számára, az egyeztetés lehetetlensége. Az összes többi cáfolatot még nem szakembernek is feltétlenül meg kell értenie.

alapján az uráli és a török nyelvek viszonyát rokonságszerű ősi kapcsolatnak" mondja és szerinte is „a további kutatások feladata lesz tisztázni a többi összefüggéseket” (NyK. XLVII, 69).

Annak igazolásául, hogy NÉMETH GYULA esetleg ilyen céllal közölhette szóegyeztetéseit, vizsgálhat a következő megállapítása: „a *hód* (20) ... a finnugorságban csak az ugor nyelvekben van meg s talán a denazalizáció megtörténte után került a törökbe” (NyK. XLVII, 69), továbbá a tény, hogy az egyeztetett szavak kétségtelenül „nem mind helyezhetők ugyanarra a kronológiai szintre” (LIGETI: I. Oszt. Közl. IV, 344). HAJDÚ viszont az uráli korra visszanyúló egyeztetéseket lát NÉMETH cikkében, erre vall a 222. és a 226. jegyzet. Ellenkező, az én felfogásommal egyező értelmezés esetén MOLNÁR érveinek cáfolásakor hivatkozott volna arra, hogy az említett cikk az uráli nyelvcsaládba tartozó és török nyelvek közötti, de nem feltétlenül az uráli korból származó uráli-török egyeztetéseket tárgyal.

A szamojédok ázsiai származtatása esetén a lappok etnogenezisének problémái ismét megoldatlanok lennének.

Abban sem tud HAJDÚ PÉTER és vele együtt még sok más nyelvész MOLNÁR ERIKkel egyetérteni, hogy a finnugor és a szamojéd nyelvek közös, indoeurópainak tartott jövevényszavai tipikus vándorszók lennének, s így indoeurópai-uráli érintkezéssel még csak számolnunk sem kellene.

A finnugorság MOLNÁR elképzelése szerinti vándorútját HAJDÚ nem fogadja el. A finnugorság anyagi kultúrájának megrajzolásában MOLNÁR nem nyelvi tényekből indul ki, hanem az afanaszjevói kultúrából; azt azért tekinti finnugornak, mert a finnugorságnak szerinte e kultúra területén kellett laknia annak virágzása idején, továbbá, mert az afanaszjevóiak protoeurópid jellegűek voltak. Itt HAJDÚ még a cáfolatot is feleslegesnek tartja.⁹

HAJDÚ MOLNÁR ERIK őstörténeti elméletének a cáfolatában csak az alapvető dolgokra tér ki, annak bizonyosságául, hogy a könyve írása és megjelenése közötti időben megjelent új elmélet a könyvben kifejtett állásfoglalásán semmit sem változtatott.

Mint látható, „HAJDÚ a magyarság kialakulásának az előzményeit — mint a korábbi tudósok nagy többsége — elsősorban a nyelvtudomány megállapításaira támaszkodva rajzolja meg. A finnugorság régi lakóhelyének megállapításához a nyelvészeti paleontológia megállapításait veszi irányadóknak. A finnugor alapnyelvnek más nyelvekkel való kapcsolatát általában úgy ítéli meg, mint a régibb kutatók többsége. A finnugorok szétválását lényegében úgy képzei el, ahogyan a régi és a legújabb kutatások alapján a nyelvészek többsége elképzei” (LAKÓ: MNy. XLIX, 268). Noha első felületes átnézésre a munka csak az eddigi eredmények új összefoglalásának látszik, egy nagy különbség egészen szembetűnő HAJDÚ könyve és eddigi őstörténeti munkáink között: ez az első mű, amelyik a számunkra eddig szinte teljesen hozzáférhetetlen szovjet nyelvészeti, régészeti, néprajzi, embertani és őstörténeti kutatások ismeretével és felhasználásával készült. Minden egyes kérdéssel kapcsolatban ismerteti a szovjet tudomány eredményeit s ezek szintézisét hozzáilleszti a régi, nagybárra még polgári őstörténeti kutatások eredményeihez. Minthogy a két világháború között a magyar és a finn őstörténeti kutatások többnyire a szovjet kutatások ismerete nélkül folytak s az eredmények ennek ellenére is elég sok esetben egyeznek, így ez azt mutatja, hogy a magyar és a finn őstörténeti álláspontnak a szovjet tudomány sem mond ellent.

HAJDÚ művének azonban nem az az egyetlen értéke, hogy a szovjet kutatások eredményeit beilleszti az őstörténeti kutatások számunkra azelőtt is ismert egészébe. Több kérdésben előbbre vitte a tudományt. Például — határozott állásfoglalásával és meggyőző bizonyításával — kimutatta a finnugorkori földművelés és állattenyésztés hiányát. Műve (s már előzőleg a NyK. LIV, 264—269 megjelent cikke) alapján igen valószínűnek tarthatjuk, hogy az ugorok szállásterülete Európában volt. Továbbfejlesztette ismereteinket a permi-ugor és a lapp-szamojéd — ugor, ill. helyesebben obi-ugor érintkezések reális elképzelésével kapcsolatban. Még MOLNÁR ERIK elméletére adott cáfolata is tartalmaz egy fontos új megállapítást: a szamojédokról meggyőzően állítja, hogy még szétválásuk előtt együttesen jutottak Dél-Szibériába, s megad egy időpontot (i. u. II. század), amely előtt a szamojéd nyelvek önállósulása nem indulhatott meg.

Azáltal, hogy HAJDÚ egy lépéssel közelebb vitte a tudományt a szamojéd őshaza megállapításának kérdéséhez, egyúttal egy nagy hiányra is rádöbben az olvasó. Bár

⁹ A régészeti anyag a nyelvészet segítsége nélkül rendszerint nem szólaltatható meg, vö. SZMIRNYICKIJ: Вопросы языкознания 1952/4, 19.

igen kevés eddig a megbízható szamojéd nyelvű szövegkiadvány, ennek ellenére szükséges volna még ebből az anyagból is a szamojéd nyelveknek a nyelvészeti paleontológia alapján értékesíthető adatait összegyűjteni a szamojéd őshaza megállapítása céljából. Eddig ebből a szókincsből többnyire csak azokra az elemekre figyeltünk, amelyeknek a finnugorságnál is van megfelelője. Nyilván van szép számmal olyan növény- és állatnév, mely közös a szamojéd nyelvekben, de ismeretlen a finnugoroknál. Nem volna érdektelen ezeket összeállítani. Ha a szamojédok őshazájára vonatkozó kutatásokat ugyanolyan alaposan végeznék el, mint amilyennel a finnugor őshaza kérdését eddig megvizsgálták, akkor egyúttal biztosabb alapokról foghatna a kutatás az uráli őshaza megállapításához; ellentétben az eddigi egy kiindulási ponttal (finnugor őshaza helye), két irányból lehetne felkutatásához fogni. Minthogy a szamojéd alapnyelv és idegen nyelvek kölcsönhatásának a vizsgálata már megindult, gondolhatnánk arra a lehetőségre is, hogy a szamojédság vándorútját az uráli és a szamojéd őshaza között esetleg nyomom követhetjük. A finnugorságot ért idegen hatások [(ős)iráni, esetleg török] alaposabb ismerete szintén hozzájárulhatna annak a megállapításához, hogy a finnugor ősnép nagyjából egyhelyben maradt-e, vagy vándorolt-e az uráli őshazából a finnugorba, vagyis hogy az uráli és a finnugor őshaza helye lényegesen különbözött-e egymástól.

Eddigi ismereteink szerint a *méh*, *méz*, *szil*, *nyuszt* és *tölgy* szavunk használhatók fel a finnugor és az uráli őshaza földrajzi fekvésének megkülönböztetésére, minthogy ezek a finnugor nyelvekben megvannak, a szamojédben pedig hiányzanak. A *nyuszt* neve a már említett nehézségek miatt nem nagyon értékesíthető. Minthogy a *méh* és a *méz* jövevényszavak, általában azt szokták tartani, hogy finnugor ősnép olyan területről költözött a finnugor őshazába, ahol nem ismerte a *méhet* és a *mézet*, s ezeket a finnugor őshazában indoeurópai szomszédaitól ismerte meg (PAASONEN: AUF. ser. B. I/5, 9). Elvileg lehetséges volna, hogy a *méh* és a *méz* már a finnugor-szamojéd együttélés idején megvolt mint jövevényszó, s a keletre vándorolt szamojédság vándorútján elfelejtette ezt a két szót [vö. az obi-ugorok is elfelejtették, bár ebben a kérdésben TOIVONEN véleménye (SUSAik. LVI/1, 20) eltér a kutatók többségétől].

Hasonló módon a közös finnugor-szamojéd szókincshez képest új finnugor alapnyelvi szavaknak szokás a *szil* és a *tölgy* nevéet tartani, de elvben ezek is lehettek régebbiek és kiveszhetek a szamojéd nyelvekből.

Ha viszont a fenti vagy egyéb esetekben megvolna a szó megfelelője a szamojédban, de más jelentéssel, akkor — feltéve, hogy a jelentésváltozást a szamojédok Európából Ázsiába vándorlásával meg tudjuk magyarázni, — igazolni lehetne az uráli őshaza európai helyét.

Érdekes lenne a szamojéd nyelvek jellegzetesen ázsiai növény- és állatvilágra vonatkozó szókincsének esetleges finnugor megfelelőit tüzetesen megvizsgálni és megkísérlni annak az eldöntését, melyik nyelvcsalád őrizhette meg a közös alapnyelvi jelentést. Fontos lenne továbbá azon életföldrajzi adatoknak az összegyűjtése és egymás mellé állítása, amelyekben más alapjelentést kell kikövetkeztetnünk a finnugor alapnyelvre, mint az ősszamojédra. Ha sikerülne ilyen adatokat kellő számban összegyűjtenünk, akkor talán meg lehetne állapítani, hogy melyikük őrizte meg a közös uráli-kori jelentést és melyikük jelentése változott meg. Eddigi ismereteink alapján joggal várhatjuk, hogy a különböző jelentésű egyeztetések a finnugor nyelvekben speciálisan európai, a szamojéd nyelvekben pedig sajtáságosan ázsiai flórára és faunára fognak vonatkozni. Csak az ilyen különböző jelentésű finnugor és szamojéd életföldrajzi adatok összegyűjtése és módszeres egybevetése után dönthető el az a kérdés, hogy a szamojédok Ázsiába vándorlásával vagy esetleg a finnugorság Európába szakadásával lehet-e jelentésváltozásokat magyarázni. Ekképp azután határozottabban tudunk majd nyilatkozni arról is, hogy a közös finnugor-szamojéd őshaza Európában, Ázsiában vagy pedig a kettő határterületén helyezkedett el. Talán ilyen szempontú kezdeményezésnek tekinthetők HAJDÚ PÉTER következő sorai: „Kizárólag Európában élő állat a vidranyest vagy nyérc (*mustela* vagy *viverra*, v. *vison lutreola*), melynek neve a finn, mari és szamojéd nyelvekben maradt fenn. A nyérc előfordulásának keleti határa az Urál hegység; Szibériában ismeretlen, s ezzel magyarázható a szamojéd megfelelők 'vidra' jelentése” (19). Az adatok száma (70. l. 79. jegyz.) kevés: csak a finn és a mari adatok alapján következtethetünk arra, hogy a szó finnugor alapnyelvi jelentése 'vidranyest' volt; a szelkup, kamaszin és koibál adatok pedig szamojéd alapnyelvi 'vidra' jelentésre utalnak. A finn *häähkä* szó családjának eredeti uráli-kori jelentésére csak abban az esetben lehetne következtetni, ha más adatokból biztosan tudnók, hogy hol volt az uráli őshaza. Ha több, ehhez hasonló, a finnugor és szamojéd nyelvekben eltérő jelentésű példát tudnánk összegyűjteni, akkor valószínűleg ez az anyag is értékes vallomással

járulhatna hozzá az uráli népek közös őshazájának megállapításához. Azt is figyelembe kellene venni, hogy az etimológiák finnugor és szamojéd tagjainak jelentései alapján a finnugor vagy a szamojéd alapnyelvi jelentés állapítható-e meg nagyobb bizonyossággal, és hogy melyik alapnyelv eredeti jelentései következtethetők ki gyakrabban. Ha valamennyi esetben, vagy az esetek többségében az egyik nyelvcsaládban egységesebbek a mai jelentések, a másik nyelvcsaládban viszont szerteágazók, akkor nyilvánvalóan az előbbi őrzi a közös ősi jelentést, a másik nyelvcsalád adatai pedig azt bizonyítják, hogy alapnyelvükben voltak olyan szavak, melyek eredeti funkciójuk betöltésére fölöslegessé váltak, de a különböző nyelvek, ill. nyelvjárások más-más szerephez tudták őket juttatni.

A jövőben az eddiginél fokozottabban kell számolni etimológiai kutatásainkban azzal a körülménnyel, hogy az egyes finnugor népcsoportok az alapnyelv felbomlása után is érintkeztek és érintkeztek egymással. Számolva a permi-ugor és a lapp-szamojéd — ugor érintkezéssel elméletileg elképzelhető, hogy egy szó akár valamennyi finnugor és szamojéd nyelvben létezzék, anélkül, hogy az uráli alapnyelvben létezett volna. Ha ugyanis a szamojédok a finnugorságtól való elválásuk után, de még a lappok elődeivel való együttélés idején egy szót bárhonnan átvettek vagy önállóan alkottak, akkor ezt a szót a lapp-szamojédok átadhatták az ugoroknak, akiktől viszont a permiéi is megtanulhatták. Hasonló módon átvehették a kérdéses szót a lappoktól a finn-volgaiak is, s így a szó utólag valamennyi finnugor nyelvbe bekerülhetett. Mai ismereteink mellett az ilyen szavakat az uráli korból örököltektől nem tudjuk elválasztani. Ha viszont nem lapp-szamojéd és ugor, hanem csak lapp-szamojéd és obi-ugor érintkezéssel számolunk, akkor a szamojédoktól lapp-szamojéd közvetítéssel a finnugor nyelvekbe „oltódott szó” a magyarba és a permi nyelvekbe nem juthatott el, minthogy az ugor és permi érintkezésnek azelőtt kellett véget érnie, mielőtt az ugorságból kivált obi-ugorok és a lapp-szamojédok nyelvi kölcsönhatása megkezdődött. A volgai-finnek nyelvébe természetesen ebben az esetben is bekerülhettek a lapp-szamojéd szavak. Hangtani vagy egyéb rendellenességet mutató etimológiákban talán ilyen átvétellel is lehet számolni. Akkor is gondolhatunk erre, ha egy etimológia tagjai csak a szamojéd nyelvekből, a lappból és a volgai-finn nyelvekből mutathatók ki.

Végül még egy észrevételem volna az uráli népek fokozatos szétválásának és idegen népekkel való érintkezésének időpontjára vonatkozóan. Több kutató kronológiája nagyon eltérő képet mutat.

A szétválás ideje i. e.	ZSIRAI	SETÁLÁ	MOLNÁR	HAJDÚ	TOI-VONEN	LITKIN
Urali	—	—	3. évezred	IV—III. évezred	3500	4000 után
Finnugor	II. évezred	kb. 2500	1700 körül	III—II évezred, ill. 2000	3000—2500	2500 után
Ugor	+ 460 (!)	—	200 körül	I. évezred, ill. 600 körül	—	—
Finn-permi	1000 után	kb. 1000	7. század	1000	1500	—
Finn-volgai	I—II. század	—	i. sz. kezd.	200	1000	—

Az időpontok megállapítása a legrégebbi korokra vonatkozóan összehangolható, de minél jobban közeledünk a történeti időkhöz, annál nagyobbak az eltolódások. A nyelvészeti időmeghatározások relatívak.¹⁰ Minthogy a nyelvészet csak az események egymásutánját képes eldönteni, ezért csakis akkor lehet a nyelvcsaládok felbomlását egy bizonyos évezredhez vagy évszázadhoz kapcsolni, ha legalább egy olyan esemény iktatható közbe, amely más eszközökkel is datálható. Ezen a téren remélhetőleg a régészet nyújt a jövőben hasznos segítséget, ha majd a legújabb atomfizika;

¹⁰ HAJDÚ a 209. jegyzetben (78.) az uráli közösség felbomlásával kapcsolatban arra hivatkozik, hogy az indoeurópainak tekinthető jövevényszavak eljutottak a szamojédba is, tehát előbb volt uráli és indoeurópai szomszédság, és csak utána következett az uráli népek szétköltözése.

kutatások eredményeinek a felhasználásával¹¹ az egyes leletek korának a megállapítását exakt módon végezheti el. Noha a régészeti és nem utolsósorban a növény- és állatföldrajzi leletek korszerű átvizsgálása természetesen csak a leletek korát határozná meg közelebbről, arról a fizikai vizsgálati módszerek semmit sem vallhatnak, hogy milyen nyelvű etnikai alakulatok hagyták hátra a leleteket, ennek ellenére az őstörténetünk színhelyeként számbavehető területek ilyen irányú vizsgálatától sokat várhatunk.

1954. szept. 28.

VÉRTES EDIT

E. И. РОМАНДЕЕВА:

Русско-мансийский словарь для мансийской школы.
Ленинград 1954. 492. 1.

1. Rokonyelveink szótárainak a száma az elmúlt évtizedekben jelentősen gyarapodott. Sorra beszámolhattunk az 1948-ban megjelent udmurt-orosz (NyK. LII, 65–8), két, 1946-ban, ill. 1948-ban kiadott orosz-nyenyec (265–8) és az 1948–9-ben megjelent három mordvin szótárról (374–84). Most jelent meg a magyar nyelv szempontjából rendkívül fontos orosz-manyisi szótár.

Örömmel üdvözljük egyik legközelebbi rokonyelvünk szótáriródmának ezt az új, becses termékét. Ez különben az első idegennyelvű — manyisi szótár. A szótár értékét nagyban növeli az a tény, hogy szerzője, JE. I. ROMBANGYEJEVA manyisi születésű pedagógus, aki az idén végezte el az egyetemet. Oroszul csak felnőtt korában tanult meg. Így tehát az orosz szavak tolmácsolásában nemcsak megfigyelésekre támaszkodik, hanem elsősorban saját anyanyelvi tudására, nyelvérzékére. Szótárában így nem vagyunk kitéve félreértéseknek, egy-egy alkalmi jelentés általánosításának stb.

2. A manyisi szótáriródmalmat eddig a kötetig az jellemzi, hogy szerzőik magyarok, finnek vagy oroszok voltak. A másik jellemző dolog az, hogy az eddigi kísérletek főleg manyisi-idegennyelvű szójegyzékek voltak, nagyon nehéz volt utánanézni, hogy egy bizonyos jelentésű szó a manyisiban hogy hangzik. A korábbi rendkívül csekély terjedelmű szójegyzéket (STRAHLENBERG, MESSERSCHMIDT, PALLAS, FISCHER, KLAPROTH)

¹¹ Itt elsősorban a ¹⁴C módszerre gondolok, amelyet a legutolsó évtized atomfizikai és kozmikus sugárzásra vonatkozó eredményei állítottak a régészet szolgálatába. A kozmikus sugárzás hatására a periódusos rendszerben a 7. helyen levő 14-es atomsúlyú nitrogén atommagjába behatolhat egy neutron és ez onnan egy protont lökhet ki. Mint-hogy a neutron és a proton tömege azonos, az atomsúly nem változik, viszont az atommag pozitív töltéseinek a száma csökken ezzel, hiszen az egyik protont a reakció után neutron helyettesíti és így az elem a periódusos rendszerben az eggyel kisebb rendszámú, azaz a 6. elembe megy át, vagyis szénné alakul át. A folyamat szokásos jelölése ¹⁴N(n, p)¹⁴C. A Földön található szén 99,3%-a 12-es atomsúlyú, a kozmikus sugárzás hatására létrejött 14-es atomsúlyú szén tehát igen ritka. A vizsgálatok szempontjából azonban nem ritkasága a legfontosabb tulajdonsága, hanem az, hogy mint minden túlságosan súlyos izotóp elem, a 14-es atomsúlyú szén sem stabil, hanem β -aktív, azaz elektront bocsát ki és így az atomsúly megmaradásával egy rendszámmal magasabb rendszámú elemmé, azaz a 7-es rendszámú 14-es atomsúlyú nitrogénné alakul át. A β -aktív 14-es atomsúlyú carbonium felezési ideje hibahatárral együtt 5720 ± 47 év.

A szerves vegyületekben (állatban és növényben) található széndioxidban kereken egy billió 12-es atomsúlyú szénatomra esik egy 14-es atomsúlyú. Ez az arány állandó, mert az anyagcsere biztosítja a kétféle szénizotóp arányát. Ha azonban az anyagcsere megszűnik, akkor csak a radioaktív nehéz szén bomlása folytatódik, a nehéz szén már nem pótlódik, azaz a ¹⁴C számaránya csökken. Ha egy szerves-anyagú leletet (csontot, fát stb.) tömegspektográfiaal megvizsgálunk, a 14-es és a 12-es atomsúlyú szén aránya megállapítható és a nehéz szén arányszámának csökkenéséből a radioaktív felezési idő segítségével kiszámítható, hogy a vizsgált szerves anyag milyen korú. (Vö. LANDOLT-BÖRNSTEIN, Zahlenwerte und Funktionen aus Physik, Chemie, Astronomie, Geophysik und Technik, 1952° III, 305–6 és az ott közölt bő irodalmi utalást, továbbá Annual report of the Smithsonian Institution 1951, Washington 1952. Publication 4062, 335–50.)

Az irodalmi adatokért ez úton is köszönetet mondok EGYED LÁSZLÓ geofizikusnak, aki a ¹⁴C módszerre a figyelmemet felhívta.

nem számítva a következő nagyobb igényű szójegyzékekkel rendelkezünk: **HUNFALVY PÁL** a NyK. IX. és X. kötetében szótárt közöl Máté és Márk evangéliumának fordításából. A fordítás kondai nyelvjárára történt és természetesen tele van russzicizmusokkal. A szótár már csak azért sem adhat hű képet a manysi nyelv szókészletéről, mert a bibliai történetek egészen más történelmi, gazdasági és társadalmi helyzetben játszódnak le, mint ami a manysi életviszonyoknak megfelel. A következő nagyobb jelentőségű szójegyzék **AHLQVISTÉ**: Wogulisches Wörterzeichen (MSFOu. II). A szójegyzék **AHLQVIST** halála után jelent meg 1891-ben, és mintegy 3500 szót tartalmaz. A szójegyzék jelentékeny része a kondai nyelvjárást tükrözi, de találunk benne pelimi, alsólozvai és északi adatokat is. Ezek azonban nincsenek a szótárban elkülönítve, és így nyelvjárási szempontból igen nehéz a szótárt használni. Nagy előnye, hogy van német szómutatója.

MUNKÁCSI BERNÁT hatalmas szövegyűjtésének szóanyagát **SZILASI MÓRIC** és **TRÓCSÁNYI ZOLTÁN** dolgozta fel (a NyK. XXV. és XXXIX. kötetében). Sajnos, **SZILASI** szójegyzéke filológiai pontosság szempontjából nagyon sok kívánnivalót hagy hátra. Se szeri, se száma a téves utalásoknak, sajtóhibáknak, téves értelmezéseknek stb. Mégis, jobb híján ma is nélkülözhetetlen. Némi kiegészítést nyújt hozzá a VNGy. II. és III. kötetének jegyzeteihez és magyarázataihoz készült számmutató. **MUNKÁCSI** szótári anyaga ma is többé-kevésbé rendezett állapotban még kéziratban várja a kiadást.

KANNISTO rendkívül gazdag nyelvi anyagából mind ez ideig nem készült sem szótár, sem szójegyzék, és így ezeket az adatokat csak fáradságos utánjárással lehet kibányásznunk hangtani és egyéb tanulmányaiból vagy szövegeiből.

Orosz részről kisebb jelentőségű kísérleteket (**GLUSKOV, SZLOVCOV**) nem tekintve **CSERNYECOVÉ** az első jelentősebb manysi-orosz szótár (**B. H. Чернецов и И. Я. Чернецова: Краткий мансийско-русский словарь. Москва—Ленинград, 1936**). De ez a szótár is, mint a címe is mutatja, nagyon csekély terjedelmű, mintegy 3000 szóra terjed csak ki. **CSERNYECOV** szótára azonban annyiból is jelentős, hogy a manysi irodalmi nyelv első szótára. E szótár még latinbetűs írással jelent meg. Az irodalmi nyelv alapja az északi, közelebről a felsőszoszvai nyelvjárás.

3. **ROMBANGYEJEVA** szótára a következő felosztású: bevezetés orosz és manysi nyelven (3–4), orosznyelvi utasítás a szótár használatára (5–12), az orosz-manysi szótár (13–352), majd függelékként a manysi nyelv főnév-, névmás- és igeragozási táblázatai (355–77), rövid manysi helyesírási szabályzat oroszul (379–84), végül **BALANGYIN** utószava (385–92). A függelék két fejezetének is **BALANGYIN** a szerzője. A szótár a címlap szerint körülbelül 10 800 orosz szót tartalmaz.

A szótár lapozgatása közben döbbenünk rá, hogy milyen nehéz feladat volt az orosz-manysi szótár elkészítése. Az orosz nyelv sok évszázados kultúrája, óriási irodalma, fejlett műveltsége rendkívül gazdag, árnyékolt szókincsében is megnyilvánul. Ezzel szemben a maroknyi manysi nép a legutolsó évtizedeket nem tekintve, minden műveltségtől és művelődéstől elzártan tengődött, és vívta mindennapos élethalálharcát a zord, mostoha időjárás és természeti viszonyok ellen, gazdaságilag és társadalmilag megnyomorítva és kiuzsorázva az orosz kereskedőktől. Hol volt még a cári időkben a manysik földjén iskola, kórház, újság, vasút, orvos, gyár? Néhány év leforgása alatt egy csapásra megváltozott minden az októberi forradalom után. A szocializmus és vele együtt a műveltség, a civilizáció is eljutott a legkisebb manysi faluba is. Új tárgyak, intézmények, fogalmak egész serege vált ismeretessé a manysi nép körében. Ezek egy részének a megnevezésére változtatás nélkül átvették az orosz szót. Az orosz hatás addig is elég erős volt a manysi nyelvre,¹ de a régiebb orosz jövevényszavak általában már beilleszkedtek a manysi hangrendszerbe: föloldották a szókezdő mássalhangzótorlódást, nem fordulnak bennük elő zöngés zárhangok stb. Az új átvételek is csakhamar átmennek ugyanezen a folyamaton, és akkor már jövevényszavaknak számítanak.

ROMBANGYEJEVA szótárának egyik igen jelentős újítása és előnye, hogy meg lehet különböztetni a már meghonosodott jövevényszavakat az éppen meghonosodóban levőktől és az idegen szavaktól. A már meghonosodott orosz eredetű szavak magyarázat nélkül következnek az orosz szó után, mint *дэже* — *инг, тасэ* [még], *носилки* — *носилка* [hordágy, saroglya], *чай* — *чай* [tea].

¹ Most készülő terjedelmesebb tanulmányom adatai szerint mintegy 570-re tehető az októberi forradalom előtti átvételek száma.

Az éppen meghonosodóban levők két alakban szerepelnek: az első az orosz-hoz hangtanilag közelebb áll, a második pedig a nyelleges manysi kiejtést tükrözi, Пыенек а *шкаф* — *шкаф, ускап* [szekrény], *чемодан* — *чемодан, сюматан* [bőrönd], *чернила* — *чернила, сернила* [tinta], *колбасá* — *колбаса, калпас* [kolbász], *овёс* — *овёс, овас* [zab] stb.

A harmadik csoportba tartoznak azok az idegen (főképpen politikai és természet-tudományi) szavak, amelyek idegen szavaknak tekinthetők még, mert teljesen azonosak a megfelelő orosz szóval. Пыенекор a szerző szögletes zárójelben manysi nyelven megmagyarázza, körülírja az illető fogalmat. A szótár tehát nagy részében szótár ugyan, de az idegen szavak magyarázatával a lexikon szerepét is betölti.

Lássunk néhány példát: *аист* — *аист* [акэсир товлынг уй наме] 'gólya — egy-fajta madár neve'; *аэродром* — *аэродром* [товлынгхапым нох-тиламдан ос ёл-иснэ кан 'repülőter — a repülőgépek (tkp. szárnyas csónakok) fölszálló és leereszkedő helye'; *бомба* — *бомба* [товлынгхапныл ёл-памме торыг палыг поклынтэ мус канатан ос матырцир утым сакватан нял] 'bomba — a repülőgépről leeséskor szét pattantában embereket és mindenféle tárgyakat szétszaggató golyó (tkp. nyúl)'. Találunk egészen hosszú, tudományos meghatározásokat is: *электричество* — *эл ктриче тво* [кэртан хосит оигпаттал, нёрыгалн таквир эр; *электрический машинат, рунититын, лампочкати пос минэ эр* 'drót (tkp. vas-in) segítségével észrevétlenül (?) kúszó sajátságos (magaféle) erő; villamos gépeket dolgoztató, lámpáknak fényt adó erő'; *эксплуатация I.* (пол.тичск.) — *эксплуатация* [капиталистический обществом тамле тангалан вармаль, хунь капиталистич рабочиитн сэлыгллм руната метныл матсавит ломт танки парсаныл магыс выывит] 'a tőkés társadalomban olyan elnyomó valami (dolog), amikor a tőkésék a munkások megszerzett munkabéréből valamilyen részt a maguk nyereségére elvesznek'.

4. Bővebb földolgozást igényelne annak a kimutatása, hogy mennyiben tér el ROMBANGYEJEVA szókincse és nyelvhasználata az eddig ismert forrásokétól, vagy mennyiben felel meg nekik. Mivel az orosz jövevényszavak földolgozásakor ezt a szótárt is tekintetbe vettem, arról számot tudok adni, melyek azok az új orosz jövevényszavak, amelyek beleilleszkedtek már a manysi hangrendbe, tehát amelyek nem tekinthetők többé idegen szavaknak, és amelyeket eddig más forrásból nem sikerült kimutatnom. Пыенек: *известь, исвеска* 'mész' > *известка*; *овёс, овас* 'zab' > *овёс; койка* 'fekvőhely' < *койка*; *колбаса, калпас* 'kolbász' < *колбасá*; *курыска* 'korsó' < *кружка*; *майка* 'trikó' < *майка*; *носилка* 'saroglya, hordágy' < *носилки*; *пик* 'bika' < *бык*; *банка, панка* 'palack' < *банка*; *письмо-письма* 'levél' < *письмо; пета* 'baj, szükség' < *беда*; *сыйняк* 'teáskanna' < *чайник*; *сюлкиныг* (dual.) 'harisnya' < *чулки*; *чемодан, сюматан* 'bőrönd' < *чемодан*; *чернила, сернила* 'tinta' < *чернила*; *масэ* 'még, söt' < *даже*; *вила* 'vasvilla' < *вилы*; *вилка* 'villa' < *вилка*.

A szótárban nagyon gyakran előforduló kötőszó a 'vagy' értelemben használt *манос*, amit eddigi forrásaink nem ismernek (CSERNYECOV szótára sem). Ez a kötőszó a *ман* 'vagy' és az *ос* 'és, is, meg' kötőszavak összetétele (vö. m. *vagyis*). Próbaképpen átnéztem a szótár első tíz lapját, és onnan a következő alig ismert vagy teljesen ismeretlen manysi szavakat jegyeztem ki: *мусхал* 'tisza, gondos', *сакпак* 'takaros, csinos' *аккуратный с. а.*), *сакыр* 'kapzsi, mohó, sóvár'. (*алянний с. а.*), *кер квалыг, кер тан* 'drót (vas-kötél, vas-in)' (*проволака с. а.*), *тарту* 'elad' (*аптека с. а.*), *мулумлнжкве* 'rakoncátlankodik, rendetlenkedik' (*баловаться с. а.*), *томыртанжкве* 'kapálódzik' (*барáхтаться с. а.*), *поилттанжкве* 'megszüntet' (*бстовать с. а.*), *аруммоньсюм* 'inség' (*беда с. а.*), *сам нангтал* 'határtalan' (vö. *сам* 'szem', *наңки* 'látszik', *безбрежный с. а.*), *самахатас* 'szemgolyó' (tkp. szem-kő, a *белок III. с. а.*), *сунэ-тур* 'messzelátó' (tkp. néző-cső, a *бинокль с. а.*), *олунса* 'élet' (*биография с. а.*), *сёнх* 'halvány, sápadt' (*бледный с. а.*), *суртгунжкве* 'csillog' (*блестеть с. а.*), *лякан* 'kampó' *крючок с. а.*), *агумхарынг* 'beteges' (vö. *аут* 'betegség', a *болезненный с. а.*), *хорги* 'zsombékos, örvényes lár' (*болото с. а.*), *хулсялтнжкве* 'fölkavar'. Már ez a rövid kis szemelvény is mutatja, mennyi manysi nyelvi érték, újdonság láppang ebben a szótárban.

5. Hangtani szempontból nagyjából egyezik a CSERNYECOV és BALANGYIN művei alapján ismert irodalmi nyelvvel ROMBANGYEJEVA nyelve is, de néhány kisebb különbség, eltérés azért akad. Az első ilyen különbség, ami rögtön föltűnik, hogy CSERNYECOV és BALANGYIN átírásával szemben mennyivel gyakoribb az y ROMBANGYEJEVANÁL. Néhány példa:

ROMBANGYEJEVA	BALANGYIN	CSERNYECOV	KANNISTO (Szo.)	MUNKÁCSI (É.)
пумаь	помось	potmaš	—	pūmaš, pūmaš
пумасип	помасип	potmašip	pūmaš'i pā	pūmašip
поп, пуп	пон	—	рүв	pūp
пумьска	поська	poška	pūškā	pūškā
пумьска	—	—	—	poduskā
пумвата	пумвата	—	рүвбатā	potvot
рүпитанкве	(рүпота)	ropitankve	рүрпид-	rūpiti
рүт	—	rot	—	rūt

Egy másik sajtóság, hogy ROMBANGYEJEVA sokkal gyakrabban jelöl kettős mássalhangzókat, mint elődei, pl.:

R.	B.	Cs.	K.	M.
хоттимат	—	hoti-mat	—	—
леккар	лекарь	lekar	lěkkaj	lekər
суккар	сукари	—	sy'ka'ja	—
саккар	сакар	sakar	—	sākər

Lehetséges, hogy a fenti és bizonyára még más tekintetben is található eltérések nyelvjárási eredetűek, de összehasonlítva KANNISTO és MUNKÁCSI följegyzéseivel, az a meggyőződésünk, hogy itt nem annyira nyelvjárási eltérésekről, mint inkább pontosabb jelölésmódról beszélhetünk.

6. A szótárt három függelék egészíti ki. Ezek BALANGYIN művei. Az első manysi nyelvtani paradigmákat közöl, amelyekből megismerhetjük a főnév ragozását, a birtokos személyragozást, a névmások, végül az igék ragozását. A paradigmák csekély eltérésekkel azonosak CSERNYECOV említett szótárának nyelvtani bevezetőjében található ragozási táblázatokkal. A második függelék a helyesírásra vonatkozik. Ez is összevethető CSERNYECOVÉVAL (i. m. 11–4), de ennél sokkal részletesebb, és mivel ez az orosz (cirill) betűkre vonatkozik, természetesen sok lényeges eltérés is mutatkozik. Mivel ez a fejezet szorosan összefügg a manysi irodalmi nyelv hangjelölésével, — amivel LAKÓ GYÖRGY a közeljövőben részletesebben foglalkozik — itt nem térek ki rá bővebben.

7. A szótár izléses kiállítású, jó papíron kitűnő nyomással készült, levegős, a betűtípusok változatosak, és így a tájékozódást nagyon megkönnyítik. A nyomás rendkívül gondos, sajtóhibát egyelőre nem is találtam benne. ROMBANGYEJEVA szótára elsősorban a manysi iskolák számára készült, és ott bizonyára kitűnő szolgáltatokat fog tenni. Nem nélkülözheti azonban a nyelvtudomány sem, és bizvást elmondhatjuk, hogy a könyv megjelenése nagy nyeresége a finnugor nyelvtudománynak is. Nagyon fontos és kívánatos volna, ha minél hamarabb megjelenék a szerző manysi-orosz szótára is.

KÁLMÁN BÉLA

Scandinavica et Fenno-Ugrica

Studier tillägnade BJÖRN COLLINDER den 22 juli 1954. Stockholm. Almqvist & Wiksell
389 számozott lap, egy fénykép

BJÖRN COLLINDER, az uppsalai egyetem professzora, nálunk is jól ismert a svéd-lapp nyelv legjelesebb szakértőjeként, az uráli és az indoeurópai nyelvek érdekében gazdag kutatójaként és számos nagyfontosságú tanulmány szerzőjeként. Kisebbségi dolgozatai közül „A lapp nyelv hovatarozása” és „Az uráli fokváltakozás” címűek — mint ismeretes — magyar folyóiratokban (MNY. XL, ill. NYK. LII) láttak napvilágot. COLLINDER 1954. június 22-én töltötte be 60. életévét. Ez alkalomból tisztelői és tanítványai COLLINDERNEK ajánlott tanulmánykötetet jelentettek meg. Ennek tartalmából a hazai szakemberek is érdekelhetik az alább említendő értekezések.

RICHARD BROBERG a värmlandi finnek sorsáról ad számot. Az 1600 körül Värmlandba áttelepült finnek leszármazottai mind elsvédesedtek, a finn nyelvet a mindennapi életben már nem használják. Kb. harmincan tudják még közülük beszélni őseik nyelvét, de ezek is mind öregek. A finn nyelv emlékét finn helyneveken kívül a värmlandiak svéd nyelvbe átkerült finn jövevényszavak s a helyi svéd nyelvjárási finnes hang-

súlyozási sajátosságai őrzik. — **ÅKE CAMPBELL** arról számol be, hogy hogyan élnek a lappok a svéd néphagyományban. — **BY SEUNG-BOG CHO** „Uralic and Altaic” címen egyebek közt **RAMSTEDT**nek a koreai nyelv hovatartozásáról vallott nézetét bírálja, hangsúlyozva, hogy a koreai nyelv hovatartozásának eldöntésére irányuló kutatásokban nagyobb fontosságot kell tulajdonítani a morfológiai szerkezet tanúságtételének, mint az idegen hatás miatt a történelem folyamán erősen átalakult szóképzésnek. — **ERKKI ITKONEN** a labiális magánhangzót tartalmazó finn és lapp képzők eredetéről értekezik s bennük (optativusi *-ko-*; *u*, *y* visszaható igeképző) a labiális magánhangzót viszonylag kései fejlődés eredményének tartja. — **LAURI POSTI** a lapp nyelvekben gyakran előforduló zöngétlen magánhangzó eredetét világítja meg. — **ISRAEL RUONG** a rénszarvasfejesnek a déli-lapp területen alkalmazott különféle módjait ismerteti. — **Y. H. TOIVONEN** a lpN. *lulle* 'south' és a ms. *luil* 'Osten' szó kapcsolatát tárgyalja, részletes magyarázatokat fűzve **N. SEBESTYÉN IRÉN** etimológiájához (I. NyK. LIII, 35). Lehetségesnek tartja, hogy a szók összetartoznak a m. *le*, *lenn*, *lent* határozószókkal. — **BO WICKMANN** a többesszámi tárgy jelölésére szolgáló déli-lapp névragozási esetek használatát világítja meg és érdekes következtetéseket tesz az uráli alapnyelv esetrendszerére s ennek a nyugati finnugor nyelvekben végbement továbbfejlődésére vonatkozólag.

A fentiekben röviden ismertetett tanulmánykötet olvasása bizonyára felébreszti **BJÖRN COLLINDER** minden egykori tanítványában a kiváló tudóssal együtt eltöltött kellemes és rendkívül tanulságos órák emlékét. **BJÖRN COLLINDER** minden alkalommal bőségesen megajándékozott bennünket tudása gazdag tárházának kincseivel, kérészetlen előzékenységgel áldozta fel kedvünkért drága idejét s őszinte hálaára kötelezett bennünket szívélyességével.

LAKÓ GYÖRGY

MARCEL COHEN: *Le langage. Évolution et structure.* Paris, 1950, Éditions sociales. 141 l.

MARCEL COHEN műve világszerte nagy feltűnést keltett, könyvével kapcsolatban különböző vélemények láttak napvilágot. **COHEN** munkája megírásában kettős cél vezette: nem szakemberek számára világos, áttekinthető képet akart adni a nyelvtudomány kutatási területéről, és ezt az összefoglaló, értékelő munkát a dialektikus materializmus, a marxizmus alapján akarta elvégezni. Ismertetésünk során arról szeretnénk beszámolni, mennyiben sikerült e nemes és nagy célkitűzéseket valóra váltania.

Az ismertetett mű erényei közé tartozik rendkívül logikus felépítése. A rövid bevezetés a nyelv természetének, eredetének általános kérdéseivel foglalkozik, a nyelv és társadalom, a nyelv és gondolkodás közötti kapcsolatokat is érinti. Ezt követi az a két rész, amelyre az alcím is utal: a nyelv rendszere és fejlődése. Mindkét fejezet kettős tagozódású, nevezetesen külön-külön foglalkozik azokkal a jelenségekkel, amelyek a nyelv társadalmi, illetve rendszer-jellegéből fakadnak, az ő fogalmazása szerint a nyelv „külső” és „belső” oldalával. **COHEN** azonban tudja, hogy a nyelv e két oldala között szoros összefüggés van, így számára ez a szétválasztás pusztán munkamódszerű szolgál; a „belső jelenségek” tárgyalásakor is számos utalást tesz a nyelv és a társadalom összefüggésére. A nyelv rendszerének tárgyalásakor előbb, mint annak külső oldalával, a nyelv rétegződésével foglalkozik; itt elsősorban a nemzeti nyelv, a nyelvjárások, a rétegnyelvek stb. fogalmát tisztázza és kapcsolataikat tárgyalja, majd áttér a nyelv hangállományának, szóképzésének és nyelvtani rendszerének bemutatására. Ezzel kapcsolatban olyan kérdéseket is felvet, mint a fonetika és fonológia viszonya, a nyelvek alaktani osztályozásának (tipológia) nehézsége, beszél továbbá a szóképzlet különböző rétegeiről is. A második rész tárgyalását mintegy előszóként a történeti-összehasonlító módszernek és eredményeinek ismertetése vezeti be. A nyelvfejlődés külső tényezőiként a nyelvek keletkezését, elterjedését és kihalását említi, de fejtegetései során helyet kapnak olyan problémák is, mint a nyelvcsere, a nyelvi elkülönülés és egyesülés, valamint a szubsztrátum hatása is. A nyelvfejlődés belső törvényeinek vizsgálata során elsősorban a nyelvben, a fonémrendszerben, a szóképzletben és a nyelvtani rendszerben végbemenő változásokkal és ezek kialakulásával foglalkozik, de itt is kitér olyan problémákra, mint pl. a különböző nyelvek egymásra gyakorolt hatása. (Itt — sajnos — ismét találkozunk azzal a ténnyel, hogy a külföldi nyelvészek nem ismerik nyelvünk legalapvetőbb tulajdonságait sem; **COHEN** szerint ugyanis a magyar igerendszer a német

nyelv hatására alakult ki (116).) Mindent összevetve azonban azt kell mondanunk, hogy a szerzőnek sikerült négyévtizedes sokoldalú nyelvészeti tevékenységének eredményeit és tanulságait közérthető módon összefoglalnia: könyve az aránylag kis terjedelm ellenére rendkívül gazdag, joggal kelti fel a nem-szakembereken kívül a nyelvészek figyelmét, és ő számukra is sok haszonnal jár a könyv forgatása. A munka komoly érdeme, hogy az egyes nyelvi jelenségeket bő anyagon keresztül mutatja be, nem marad meg az indoeurópai nyelvek keretén belül, hanem gyakran használ fel szűkebb szakterületéről, a hamito-szemita nyelvcsalád területéről, valamint más afrikai és amerikai nyelvekből vett példákat.

Áttérve annak vizsgálatára, hogy az ismertetett munka mennyiben felel meg COHEN másik célkitűzésének (ti., hogy marxista alapon nyugodjék), súlyos hiba lenne, ha szem elől tévesztenők, hogy munkáját SZTÁLINNAK, a marxista nyelvtudomány filozófiai alapvetését elvégző nyelvtudományi műveinek megjelenése előtt írta, és hogy az azóta eltelt több mint négy esztendő alatt számos lényeges probléma új megvilágításba került. COHEN jól tudja, hogy az általános nyelvészetnek a dialektikus materialista módszer alapján történő összefoglalása nem kis feladat, és úgy véli, hogy végleges megoldásához egyetlen ilyen természetű munka távolról sem elegendő; könyve előszavában utal is arra, hogy e téren még sok tanulmányra van szükség (9).

Célkitűzése folytán a szerző rendkívül nagy figyelmet fordított a nyelv és társadalom bonyolult viszonyának, a nyelv története és a társadalom története közötti kapcsolatoknak a vizsgálatára. Több ízben utal arra, hogy a nyelv csak a társadalomban létezhetik, hogy élete a társadalom életével van összefüggésben: új nyelv többnyire csak új társadalomban jön létre (64). Valamely társadalom elpusztulása a nyelv kihalását vonja maga után (75). Valamely nyelv növekedését nemcsak mennyiségi téren látja (terület nagysága, beszélők száma), hanem minőségi szempontokat is felvet, amikor kijelenti, hogy a nyelv gazdagabb és nagyobb kifejezőképességet nyer, ha magasabb kultúra hordozója (66, 116). A nyelv fejlődése az illető nép történetében végbe ment változásokkal összefüggésben történik. Általánosan ismert tény, hogy az ófrancia a széttagolt, feudális Franciaország társadalmi körülményei, a modern francia a központi királyság kialakulásának körülményei között jött létre (86). A késői politikai egység az oka annak, hogy az olasz nemzeti nyelv létrejötté után a nyelvjárások még ma is igen erőteljesek, míg a franciában az erős központi királyság kialakulása után a nyelvjárások sokkal kisebb szerepet játszanak (84). Helyesen mutat rá arra is, hogy a szókészlet és a jelentésfejlődés az a terület, ahol a társadalomnak a nyelvre gyakorolt hatása a legközvetlenebbül érvényesül (55). Ki kell emelnünk azt, amit a szókészlet fejlődése és a technika, valamint a szellemi élet gazdagodásának szoros kapcsolatáról mond (120).

COHENNEK ez a néhány, a nyelv és társadalom viszonyára vonatkozó fentebb ismertetett megjegyzése részleteiben nem új, hasonló megállapításokat már előzőleg is tettek. Amennyiben elfogulatlanul vizsgálták a nyelvi tényeket, a modern polgári nyelvtudomány legkiemelkedőbb képviselői is felismerték egyes nyelvi tényeknek társadalmi meghatározottságát. Idealista beállítottságánál fogva azonban a legtöbb kutató számára a nyelv lényegét meghatározó ismérv nem annak társadalmi funkciója, hanem az, hogy a nyelv „egyéni” és „szellemi alkotás” (így VOSSLER és részben PAUL). SAUSSURE ugyan kijelenti, hogy „a nyelv [langue] a beszédtevékenység [langage] társadalmi része” (Cours de linguistique générale. Paris 1931³, 31), ez azonban az ő szemében csak negatív jelentőségű, ti. a nyelv az egyénnel szemben társadalmi jelentőségű. Ezért a nyelv társadalmi oldalát és általa igen helyesen hangsúlyozott rendszer mi voltát egymással szembeállítja: „e két vizsgálati szempontot külön kell választani egymástól, s ez annál hasznosabb, minél következetesebben hajtjuk végre” (uo. 42). COHEN viszont, éppen azzal, hogy a dialektikus materializmus módszerével nyúl hozzá a kérdéshez, felismeri a nyelv alapvető funkcióját (az emberek érintkezésének eszköze) és a nyelvet, mint az érintkezésre szolgáló jelrendszert mutatja be, amely szorosan összefügg a társadalommal (7), és több ízben is rámutat arra, hogy a nyelvben végbemenő változások ilyen vagy olyan módon a társadalomban végbemenő változásoktól függenek. COHEN helyesen látja, hogy a marxista nyelvészetnek egyik fő kiindulási pontja éppen a nyelv és társadalom viszonyának tisztázása. Ez a szemlélet könyvét át meg áthatja, és ezáltal sikerült az eddigi eredményeket nemcsak összefoglalnia, hanem magasabb fokra is emelnie. Ez az eljárásai mód tökéletesen megfelel a marxizmus szellemének, hiszen „Marx kritikailag átdolgozta mindazt, amit az emberi társadalom alkotott, egyetlen pontot sem hagyott figyelmen kívül.”¹ Nem tartjuk

¹ LENIN, Válogatott művek. Budapest, 1949 II, 795.

azonban szerencsésnek, hogy meglegedett csupán a helyes nézetek elfogadásával, és az esetek többségében nem leplezte le a hibás felfogásokat. Részben ezzel kell magyaráznunk, hogy nem mindig tudja függetleníteni magát befolyásuktól.

Megmutatkozik ez a nyelv rétegződésének vizsgálatakor, bár e téren is sok helyes megjegyzéssel találkozunk.

Kifogásolnunk kell azonban COHENNAK a kétnyelvűséggel kapcsolatos felfogását. COHEN szerint kétnyelvűséggel állunk szemben abban az esetben is, ha valaki anyanyelvén kívül más nyelven is beszél, vagy akárcsak olvas, ezért szerinte kétnyelvű pl. az a francia tengerész, aki nemcsak anyanyelvén, de angolul is beszél, s ez a körülmény, valamint az idegen nyelveken való olvasás „egyéni kétnyelvűséget” hoz létre (74). A kétnyelvűségnek ezzel a tág értelmezésével, az „egyéni kétnyelvűség” meglehetősen elterjedt elméletével nem érthetünk egyet. Ha szem előtt tartjuk azt, hogy a nyelv az emberek érintkezésének eszköze, ugyan mit jelent az a társadalom és annak közös nyelve számára, ha a társadalom egy vagy néhány tagja különböző körülmények folytán idegen nyelveket ismer meg; a beszélő közösség szempontjából ez mit sem számít, mert nyilván nem idegen nyelveken fog érintkezni velük, hanem az egész társadalom nyelvén. Nem kétséges, hogy az idegen nyelvek ismerete befolyásolhatja a beszélő nyelvérzékét, azonban az anyanyelv természetesen továbbra is előtérben marad, a beszélőnek nagy általánosságban távolról sem mindegy, hogy melyik nyelven beszél. Nézetünk szerint kétnyelvűséggel akkor állunk szemben, amikor az egész társadalom vagy a beszélő közösség valamennyi tagja két vagy több nyelvet ha valamennyit nem is anyanyelvként, de csaknem egyenlő mértékben ismer, ezeket felváltva használja, mivel közömbös számára, hogy melyik nyelven beszél. Többek között fakadhat ez abból, hogy az illető államban több nép vagy nemzet régóta együtt él (Erdély, Svájc), vagy olyan különleges történeti-társadalmi helyzete van, mint a cigányoknak, akiket COHEN helyesen említ meg, mint kétnyelvű népet. A kétnyelvűségnek természetesen vannak sajátos, egyéni esetei is (így többek között a különböző nyelveket beszélő szülők gyermekei, vagy amikor valaki egészen fiatal korában idegen nyelvi környezetbe kerül), ezek azonban nem tipikus jelenségek. COHEN a látszólag azonos jelenségek vizsgálatakor nem veszi figyelembe a kétnyelvűség erős társadalmi meghatározottságát. Emellett COHEN könyve több helyen kétnyelvűségnek nevezi a köznyelv és valamely nyelvjárás közös használatát is. Pedig egyébként helyesen fejt ki, hogy mi a nyelv és a nyelvjárás közötti különbség, hogy a dialektusok a közös nyelv kiágazásai, s hogy ezek a közös nyelven belül különböző történeti körülmények folytán jöttek létre. Nem vonja le azonban azt a következtetést, hogy a nyelvjárások a közös nyelv alá vannak rendelve, hogy a közös nyelvvel, mint magasabb formával szemben a nyelvjárások alacsonyabb formák. Az a benyomásunk, hogy COHEN itt azoknak a nézeteknek a hatása alá került, amelyek végeredményüket tekintve tagadják a nyelv társadalmi szerepét, nem ismerik el a nemzeti nyelvet és a nyelvjárást, mint a valóságnak megfelelő fogalmakat, és minden nyelvi megnyilvánulási formát az egyén nyelvére, az „idiolect”-re vezetnek vissza.² Mindebből az is kiténik, hogy az „egyéni kétnyelvűség” elmélete és a köznyelvnek a nyelvjárásokkal szemben való lebecsülése közös forrásból fakad.

Ugyancsak ennek kell tulajdonítanunk a nemzeti nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseit. COHEN ugyanis meglegszik azzal, hogy megemlítsé, a nyelvnek és a nemzetnek általában azonos a neve, majd kissé hosszasan tárgyalja azokat az eseteket, amikor két nemzetnek azonos a nyelve vagy egy nyelvnek több neve van (23–24). COHEN tehát lényegében a nemzeti nyelv jellemzésével adós marad. A nemzeti nyelv fogalmát csak a nemzet fogalmával, kialakulásával és fejlődésével kapcsolatban lehet megérteni. Nézetünk szerint a nemzet marxista meghatározására támaszkodva, amely szerint a nemzetnek éppen a közös nyelv az egyik lényeges meghatározó jegye, COHENNAK rá kellett volna mutatnia arra, hogy a nemzet és vele együtt a nemzeti nyelv nem öröktől fogva van, hanem az emberiség történelme folyamán, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején jött létre, és hogy a nemzet kialakulásával párhuzamosan „a gazdasági és politikai koncentráció következtében egy nemzetben belül a dialektusok nemzeti nyelvvé koncentráálódtak”,³ vagyis elvesztették önállóságukat és följük került az egész nemzet, az egész beszélő közösség által használt közös érintkezési eszköz, a nemzeti nyelv, amelynek a mindennapi életben használatos formája a köznyelv, az

² Ezen szélsőséges nézetek kifejtését l. R. A. HALL, Bilingualism and applied linguistics: Z. Phon. allg. Sprachwiss. 6. Jg. H. 1–2. (1952), 13–30. l.

³ MARX–ENGELS, A német ideológia. Bp., 1952. Szikra. 140.

irodalomban (nemcsak a szépirodalomban!) használatos formája pedig az irodalmi nyelv. A nemzeti nyelv fogalmába tehát — nézetünk szerint — beletartoznak a köznyelv és az irodalmi nyelv, mint a nemzeti nyelv megjelenési formái, de beletartoznak a nyelvjárások is, mint történelmileg túlhaladott jelenségek, amelyek minőségüket fokozatosan elvesztve a köznyelvvvel szemben hátrébe szorulnak.

Ilyenfajta megfontolások nyilván elkerülhetővé tették volna azt is, hogy COHEN a nyelv rétegződésének vizsgálatakor a nemzeti nyelv, a nyelvjárások, tájszólások stb. felsorolása közben említse az érintkezési nyelveket (pl. pidgin—english). Ez két különálló fogalomkör összekeverése. A pidgin—englishnek mint neve is mutatja, semmi köze sincs a nemzeti nyelvhez; más körülmények és más szükségletek folytán jött létre. Nem helyeselhetjük azt sem, hogy itt említi a jiddist és a hindosztánt mint vallási nyelveket [divisions religieuses]. A hindosztáni egyébként nemzeti nyelv; igaz ugyan hogy az irodalmi nyelv vallási alapon megoszlik hindire és urdura, a köznyelv azonban, egységes.⁴ Bár egy vallás hívei beszélik, a jiddist sem tekinthetjük egyértelműen valási nyelvnek.

Sajnálatosnak tartjuk, hogy a szerző nem iktatott be könyvébe egy, a nyelv és gondolkodás viszonyával foglalkozó fejezetet; számos helyes megjegyzése ugyanis arról tanúskodik, hogy erre az igen fontos kérdésre is nagy figyelmet fordított. Művében egy helyen kifejti, hogy kezdeti szakaszán éppen a gondolkodás kezdetlegessége folytán a nyelv igen kevés és korlátozott eszközzel rendelkezett (16), valamint azt, hogy a szellemi fejlődés nagy részben hatott a nyelvre, és ezzel kölcsönhatásban a nyelv volt az, ami a gondolatok kifejezését lehetővé tette (18). Véleménye szerint az egyes és többes szám mellett azért alakul ki a duális, mert a kezdetleges gondolkodás számára nehéz az egy és a több fogalmát szembeállítani egymással. A duális az eggyel szemben a kettőt jelöli, és a többes szám eredetileg többnyire a gyűjtőfogalmat fejezi ki (12). A duális kétségkívül kevesebb elvonatkoztató munkát igényel, mint az általános többes. Helyes volt rámutatni arra is, hogy ha valamilyen nyelvtani funkció kifejezésére szolgáló nyelvi eszköz elvész, akkor a nyelv, azaz a gondolkodás, ha erre szükség van, új eszközt hoz létre (108). A nyelvi változások a nyelv belső fejlődési törvényei folytán jönnek létre, az új eszköz kialakításánál a már meglévő másodlagos jelenségeket használja fel a társadalom a maga szükségleteire (114).

Találunk azonban COHEN könyvében olyan megjegyzéseket is, amelyek arról tanúskodnak, hogy a nyelv és gondolkodás kérdéseinek vizsgálatakor nem mindig tudta teljesen magáévá tenni a dialektikus materializmus nézőpontját, mintha nem vette volna eléggé figyelembe, hogy a marxizmus szerint a gondolkodáson csak a fogalmi gondolkodást, az emberi agy általánosító és elvonó munkáját érthetjük. Mindézt csak egy módon, a gondolkodás nyelvi kifejezésével kapcsolatban vizsgálhatjuk. A nyelvhez képest minden gondolatok kifejezésére szolgáló eszköz, így a tudomány is, másodlagos, ezek létezését éppen a nyelv létezése teszi lehetővé, mivel „a gondolat közvetlen valósága a nyelv”. A nyelv és gondolkodás szoros összetartozását azonban igen gyakran nem veszik figyelembe. Az egyik ilyen nézet külön, a nyelvtől független szimbólumokon felépülő logikai gondolkodást tételez fel. COHEN is úgy véli, hogy „a matematikai vagy logikai gondolkodás már nem tartozik a tulajdonképpeni nyelv keretébe” (19), ezért a legműveltebb emberek nincsenek a nyelvre szorulva (116). Ezek a logikai szimbólumok azonban az egységes emberi gondolkodás alapján kialakult nyelvből fakadnak, a nyelvi kifejezések lerövidítéseiből származnak. Nem kétséges, hogy a matematika a maga szükségletei számára kialakított egy sajátos nyelvrendszer. Ennek a kialakítása azonban a nyelvi anyagon történő gondolkodás, fogalomképzés és absztrahálás alapján történt, hiszen a matematikai gondolkodás, akárcsak a logika tudománya, az emberiség történelme folyamán fejlődött ki, ahhoz pedig, hogy valaki ezzel a jelkomplexummal, vagy akár a logikai szimbólumokkal élni tudjon, ma is a nyelvi alapra való hosszas tanulásra van szükség. A tulajdonképpeni, a nyelv segítségével történő gondolkodás és a matematikai vagy logikai gondolkodás között tehát nem lehet minőségi különbség, különben az „egyszerű” gondolkodás segítségével hogyan lehetne elsajátítani a „matematikai” vagy „logikai” gondolkodást. A matematikai jelek használata szorosan összefonódik a nyelvi alapon történő gondolkodással, függetlenül attól, hogy ez tudatos vagy öntudatlan-e. A matematikai és logikai gondolkodással kapcsolatban COHEN kifejti azt a nézetét is, hogy a „zenei gondolat” (pensée musicale) és az „ábrázoló gondolat” (pensée plastique) számára sem a nyelv a kifejező eszköz (19). Ami a „zenei” gondolkodást, helyesebben a zenei megjelenítést illeti, kétségtelen, hogy ennek is megvan a maga formanyelve. Itt azonban tulajdonképpeni gondolkodásról

⁴ A. P. BARANNYIKOV, Nemzeti és államnyelvek Indiában. 12. §.: NyIK, III/2. 160

nem lehet szó, mert a zene természeténél fogva nem tolmácsolhat fogalmakat, csupán az emberi érzéseknek és hangulatoknak ad kifejezést.⁵ Nyilván ez a helyzet az „ábrázoló gondolat”, a képzőművészet esetében is.

A nyelv eredetének sokat vitatott kérdését is csak a nyelv funkciója alapján lehet megoldani. A különböző, a nyelv keletkezésével kapcsolatos nézeteknek éppen az a hibájuk, hogy az esetek többségében nem a nyelv szerepéből indulnak ki, hanem a hangállomány és az ezen alapuló szavak ilyen vagy olyan természetét feltételezik.⁶ A kérdésnek a nyelv funkcióján alapuló feltevése, úgy látszik, elkerülte COHEN figyelmét, aki lényegében meg is kerüli a problémát, amikor kifejti, hogy az első embereknél már fel kell tételeznünk valamilyen nyelvet, arról azonban hallgat, hogy miért és milyen körülmények között jött ez létre.

Valamennyi élőlény közül az ember az egyetlen, amely céltudatosan használja fel a természet tárgyait, azokat a maga számára alakítja át. Szükségleteiket az állatok is kielégítik, de csak az ember hoz létre munkaeszközöket. Ezek elkészítéséhez és a velük való állandó bánásmódhoz azonban már az agy munkájára is szükség van. A munka volt az, ami kiemelte az embert az állatvilágból, és ezzel párhuzamosan létrehozta a gondolkozást. A munka minden esetben társadalmi tevékenység, s ezáltal az amúgy is közösségben élő ősemberek között még szorosabb kapcsolat jött létre. A társadalmi munka volt az, — fejti ki ENGELS „A munka szerepe a majom emberré válásában” című tanulmányában — ami felébresztette az emberben azt a szükségletet, hogy társaival szavakban is érintkezzék, hogy kicserélje velük gondolatait: „a kifejlődésében levő emberek oda jutottak, hogy *mondanivalójuk* volt egymásnak. A szükséglet szövet teremtett magának: a majom fejletlen gégeje moduláció útján lassan, de biztosan átalakult egyre fejlettebb modulációkra és a száj szervei lassankint az egyik tagolt hangot a másik után tanulták meg kiejteni”.⁷ Egyrésztől a munka és az ember kialakulása, másrésztől ezzel kapcsolatban a gondolkozás és a nyelv keletkezésének kérdése elválaszthatatlan egymástól.

COHEN, bár előtérbe helyezi a nyelv és társadalom szoros kapcsolatának bemutatását, nem felejt el megmutatni a nyelv rendszer voltát s a rendszerből fakadó belső összefüggéseket. A fonetikával és fonológiával foglalkozó fejezet befejező része a másodlagos hangtulajdonságokat ismerteti, és COHEN itt rámutat arra, hogy valamely nyelvben a vokálisok száma és a hangstílus vagy hangszín között szoros összefüggés van, a másodlagos hangtulajdonságok főleg azokban a nyelvekben domborodnak ki, ahol a vokálisok száma aránylag kicsi, és így, hogy ezt pótolják, fonematikus értéket kapnak, pl. a kínaiak az intonáció (41). Ismételten rámutat arra, hogy a nyelv rendszer voltából kifolyólag az egyes nyelvi kategóriák szoros kölcsönhatásban állanak egymással: ha valami nyelvtani eszközökkel nem fejezhető ki, a szótan nyújt segítséget, esetleg a szóösszetétel szolgál erre (44). Azt is említi, hogy az alaktan és a szintaxis között szintén fennáll ez a kapcsolat. A szórend kötött vagy nem-kötött volta attól függ, hogy milyen a nyelv rendszere. A latinban, ahol a flexio igen fejlett, ahol a szavak végződése jelölik a szavak viszonyát, a szórend szabad; a kínaiak viszont a szórend a szavak mondatbeli viszonyának a jelölésére szolgál (50). A hangfejlődés is mindig az adott nyelv hangrendszerétől függ, így az arab kicsonzánsok nem igen vesznek el, mert ezek az általános jelentés hordozói, a vokálisok viszont állandóan változnak, mert a szómondatbeli szerepét ezek jelölik (93), sőt új szavakat is létrehozhatnak. Ezeknek a megfigyeléseknek a megemlítése csak izelítőül szolgál abból a gazdag anyagból, amit könyvében COHEN ebben a vonatkozásban felhalmozott.

Ismertetésünk végéhez érve rá kell még mutatnunk arra, hogy COHEN mennyire tudatában volt annak, hogy a dialektikus materializmus szellemével összeegyeztethetetlen a dolgok túlzott leegyszerűsítése. Amikor arra a kérdésre válaszol, hogy milyen összefüggés van a társadalom szerkezetében és a nyelvi rendszerben bekövetkező változások között, COHEN kifejti, hogy bár „a belső átalakulások erősen változó sebessége a külső [azaz társadalmi] átalakulások függvénye”, ez a nyelvi rendszer különböző területein különbözőképpen nyilvánul meg (86), és a nyelvi rendszerben végbemenő változás nem esik egybe a társadalom szerkezetében végbemenő változásokkal (45). A nyelvi változások lassú növekedés eredményei, a régebbi nyelvi anyagok alapulnak;

⁵ ELISZEEV, A zenei nyelvezetről: Zenetudományi Értesítő II/4.

⁶ A nyelv eredettel foglalkozó kutatók általában nem veszik figyelembe más tudományok eredményeit, pedig ezek igen sok segítséget adhatnak. I. B. B. Бунак: Происхождение речи по данным антропологии: Происхождение человека и древнее расселение человечества. Москва 1951. (Труды ИЭ. XVI), 270.

⁷ ENGELS, A természet dialektikája. Bp. 1952, Szikra. 183.

ezeknek egy része a változás után is megmarad, de a rendszer az új körülményektől függ és ennek következtében a nyelvi rendszer — az ő szavaival a nyelv szellemének — megváltozása is bekövetkezhetik (62). A nyelv fejlődése általában egyenletes, de vannak viszonylag stabil időszakok és olyanok, amikor hirtelen nyelvi változások következnek be. Mindebben természetesen társadalmi okok is közrejátszhatnak (88). COHEN elutasítja azokat a vulgáris materialista nézeteket is, amelyek a nyelv fejlődését kizárólag a g o s a n külső okokkal magyarázzák, azonban egy-két esetben e nézetek hibás voltára talán határozottabban is rá lehetett volna mutatni.

Véleményünket összefoglalva azt kell mondanunk, hogy COHEN könyve, bár vannak hibái, jelentős lépés a marxizmusnak a nyelvtudományban való meghonosítása felé. E téren még komoly feladatok várnak tudományunk művelőire.

BAKOS FERENC

von ESSEN, OTTO, Allgemeine und angewandte Phonetik. Berlin, 1953. 168 lap

A Német Demokratikus Köztársaság Akadémiai Könyvkiadója adta ki a hamburgi Fonetikai Laboratórium igazgatójának fonetikáját. A könyv azért emelkedik ki a szakirodalom hasonló nemű újabb összefoglalásai közül, mert szerzője a hangtan számos kérdésén maga is dolgozott, s a munka gazdag kísérletfonetikai tapasztalataiból nőtt ki. A könyv kilenc fejezetre oszlik.

Az I. fejezet a *fonetika kutatási területét* körvonalazza, és történetéről ad rövid áttekintést Kempelenről kezdődően. Az idevágó kutatások tárgya a szerző szerint: a lélegzés, hangképzés, a beszédhangok fizikai-akusztikai sajátosságai, az elhangzott szó és beszéd, valamint a hallás és megértés folyamata. Essen kiemeli, hogy a beszédhangokat nem lehet a tényleges beszéd-től elválasztva vizsgálni, és hangsúlyozza, hogy a Zwirner-féle fonometrián keresztül a hangok fonológiai, nyelvi értékét sohasem szabad szem elől téveszteni.

A II. fejezet a *lélegzéssel* kapcsolatos kérdéseket tárgyalja. Leírja a lélegző szerveket és működésüket, a lélegzés különféle fajtáit és a mérések eszközfonetikai lehetőségeit. Ez a fejezet a hamburgi iskola gazdag tapasztalataira épül fel (v. ö. PANCONCELLI-CALZIA, Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung für die Sprachwissenschaft. Berlin, 1924.).

A III. fejezet „A zöngé” főcím alatt a gégefő anatómiáját, valamint a hangszalagok működését adja, és utal mind a régebbi, mind pedig a legújabb elektrostoposzkopikus vizsgálati eljárásokra. A különböző hangkapocs fajtákat (Ein- und Absätze) részletesen elemzi, és nemcsak a fiziológiai képzés mozzanatait határozza meg, hanem mindenütt utal fonemikus szerepükre. A hehezetes zöngékapocsról megállapítja, hogy ennek a germán és sok más nyelvben is fonológiai értéke, értelemdifferenciáló szerepe van (pl. német: Abend-habend). A kemény zöngékapocsnak az arab nyelvekben, a préseltnék pedig a sémi nyelvekben fejlődött ki oppozíció alkotó jelentősége. A zöngének hangképzésben oly jelentős szerepét gége- és szájmikrofonnal készült elektrogrammokon szemlélteti, és ezeken mutatja be a z ö n g e f o k á n a k és h e l y é n e k meghatározását célzó — PANCONCELLI-CALZIA által kifejtett — eljárásokat (phonoposotie és phonotopie). Rámutat arra, hogy ennek az eljárásnak igen nagy szerepe van a nyelvjáráskutatásban is, mivel a különböző nyelvjárások hangjainak zöngéfoka más és más.¹

A *zöngé* nyelvi felhasználásának nemcsak az növeli jelentőségét, hogy már a *képzés* más-más módja alkalmas ad a különféle nyelvekben oppozíció megteremtésére, hanem az is, hogy intenzív izomműködéssel az *ereje*, sőt ezenkívül a hang *zenei magassága* még szélesebb alapot nyújt erre (pl. a polyton nyelvekben). Lélegzés, hangszalagfeszülés és hangmagasság a legszorosabb összefüggésben állnak egymással. A lélegző és hangképző szervek izmai igen finoman és hihetetlenül gyorsan reagálnak az idegimpulzusok minden ingadozására, amelyeket viszont pszichikai mozzanatok váltanak ki. Éppen ez az oka annak, hogy a lélegző és hangképző szervek minden más mimikai,

¹ Ennek igazsága nálunk is beigazolódtott a Magyar Nyelvatlasz adatainak összegyűjtésével kapcsolatban. KÁLMÁN BÉLA (A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1951. 18) hívta fel a figyelmet arra, hogy dunántúli nyelvjárásaink egy részében a szóvégi zöngés zárhangok: *b, d, g* részben vagy egészben zöngétlenek. — Tanulságos nyelvjárási vizsgálatokat végzett erre vonatkozóan BRUNNER, R. (Die Stimmhaftigkeit der französischen und zürichdeutschen Lenislaute. Zeitschrift f. Phonetik 7 [1953], 953–96) is.

testi mozdulatnál hívebben és közvetlenebbül fejezik ki a lélek megrezdüléseit. Helyesen írja ESSEN: „Das Stimmorgan ist für die Kundgabe psychischer Regungen besonders prädestiniert” (42). A hangmagasságváltozásokat tehát pszichikai reakciók váltják ki, melyek egyes nyelvi formákban megmerevedhetnek, s így bizonyos hanglejtés-alakulások nyelvi normákká válhatnak. Sajátos nyelvi norma pl. legtöbb nyelvben a kérdés hanglejtésformája. A hangmagasság meghatározásával kapcsolatban utal a régebbi, kimogrammonokon alapuló eljárásokra éppenúgy, mint a legújabb automatikus regisztráló készülékekre.

A IV. fejezet a *beszédhangok képzésével* foglalkozik. A toldalékeső rövid anatómiai leírása után rátér az artikulációra. Megállapítja, hogy bár a beszédhangokat lényegileg akusztikai sajátosságaikon keresztül érzékeljük, meghatározásukat — gyakorlati szempontokat figyelembe véve — mégis fiziológiai alapon végezzük el az artikulációs hely, az artikuláló szerv, az artikulációs mód, valamint a különféle artikulációs akadályok legyőzésének módja szerint.

A fonetikus írásrendszerekről adott rövid tájékoztatás után ismerteti az artikulációs mozzanatok megfigyelésére szolgáló legfontosabb eszközöket és eljárásokat (labiográf, palatográfia, röntgenográfia, magnetofon, dimafon, katódoscillográf, hanglemez, hangnyomásmérő készülék, hangmagasságmérő eszközök, hangspektrométer stb.).

A beszédhangoknak három csoportját különbözteti meg: a) magánhangzókat; b) félmagánhangzókat és c) mássalhangzókat. A magánhangzókat így határozza meg: „Vokale sind stimmhafte Öffnungslaute, zu deren Klangfarbengestaltung die Resonanz der Ansatzräume wesentlich ist, ohne Berührungsfäche in der Mittellinie des Gaumens, ohne aktive Beteiligung der Zungenspitze” (57). A szerző bár a IV. 3. fejezetben leszögezte, hogy a felosztást fiziológiai alapon végzi, definíciójában mégis akusztikai szempontokat érvényesít, és a *toldalékeső rezonanciáját* tartja *lényegesnek a magánhangzók hangszínének kialakítása szempontjából*. Nézetem szerint a definíció „zöngés” jegye sem lényege a vokálisoknak, mert akkor a sutto-gva ejtett szavak és mondatok vokálisait minek nevezzük? Vagy azokat teljesen kizárja a beszéd köréből? Kifogásolhatók ezenkívül a meghatározás negatív jegyei is, mint pl. „a nyelvhegy aktív részvétele nélküli” képzés. Ily módon még számos más mozzanatot is felsorolhatnánk, amelyek nem jelentkeznek a magánhangzók képzése közben. Ugyanígy hiányoznak a definíció pozitív jegyei a félmagánhangzók meghatározásából is: „Als Halbvokale werden solche Lautbildungen bezeichnet, die genetisch und gennematisch an der Grenze des vokalischen Charakters liegen” (64), és még különösebb, kirekesztéssel definíciót alkalmaz a mássalhangzóknál: „Alle Laute, die nicht unter die Vokaldefinition fallen, sind Konsonanten” (64).

A magánhangzók képzésének a vizsgálatánál a fonémból indul ki: „Nur eine Ordnung der Phoneme hat einen Sinn” (62). A szerző szerint először minden nyelvben a fonémet kell szemügyre venni, és csak azután lehet megvizsgálni azt, hogy a realizációja, ill. tipikus realizációja mint képződik. Csak annak van értelme, hogy azokat a tipikus hangszíneket foglaljuk rendszerbe, melyeknek szerepük van a nyelvi kifejezés folyamatában, és a nyelvközösség megítélése szerint *norma* értékkel bírnak.

A magánhangzók felosztásánál elsősorban a nyelv vízszintes és függőleges mozgását veszi figyelembe, s ennek alapján a magánhangzók rendszerét — a régebbi magánhangzó-háromszöggel szemben — a négyszögben látja elhelyezhetőnek.

Fonológiai szempontok lebegnek szeme előtt a diftongus meghatározásánál is: „Unter einem Diphthong versteht man einen im phonetischen Sinne vokalischen Zielaut, der die sprachliche Funktion eines einfachen Vokals hat” (63). Hangsúlyozza, hogy a diftongusokat mindenütt először fonológiailag kell meghatározni, és csak azután lehet fonetikai elemzéséhez hozzátálni: „Die Phonetik jedenfalls kann nur dort 'Diphthong' untersuchen, wo sie phonologisch als solche festgestellt sind” (64). Ebben a kérdésben teljesen azonosítom véleményemet. ESSENÉVEL, mivel hangnyomásmérésekkel kapcsolatos diftonguselemzéseim során (1952) tőle függetlenül azonos eredményre jutottam.

A mássalhangzók jellegét az artikuláció- és az artikulációs akadályok legyőzésének módja, az artikulációs hely és az artikulációban résztvevő szervek határozzák meg, s így rendszerezésüket ezek figyelembevételével valósítja meg. A fonológiai szempontokat itt is érvényesíti. Szerinte azok a realizációs formák, amelyek fonológiailag azonos nyelvi eredményhez vezetnek, egy *hangtípusba* foglalhatók. Az egy hangtípuson belül jelentkező jegydifferenciáknak még nincs szömegkülönböztető ereje. Pl. a *t* hang egyes realizációiban differencia mutatkozhatik a levegőnyomás, a zöngéesség foka tekintetében, a nyelvi funkcióját azonban ezek a differenciák nem változtatják meg. Több különböző hangtípusnak is lehet egy vagy több közös jegye, pl. a *p*, *t*, *k*-nak az orális zárképzés, s így ezeknek egybefogása is jogosult. Az így képzett rendek alkotják az *osztályokat*. Az osztályok felosztásának főszempontja az artikulációnak, vagy az artikulációs aka-

dályok legyőzésének módja. Egyes hangoknál az első, másoknál viszont az utóbbi a célra vezetőbb szempont. Gyakran az osztályoknak is van közös jegyük. Pl. vannak olyan zárhangok és laterális réshangok, melyek ugyanazon artikulációs helyen képződnek (*t, l*). Így az osztályok is egy magasabb rendbe: csoportba egyesíthetők, melynek felosztási alapja az artikulációs helye. Ily módon egy-egy nyelv vagy nyelvjárás hangállományáról áttekinthető csoportosítást lehet nyerni. Minden egyes hangot aszerint, hogy milyen csoportba, osztályba és típusba tartozik, egyértelműen lehet meghatározni.

A beszédhang képzésének van kezdete, vége és a kettő között egy bizonyos jellegzetesebb szakasza. Ez a három-mozzanatúság („Anglitt — Mittelphase — Abglitt”) heves vitákra nyújtott lehetőséget a régebbi fonetikai irodalomban. A hangok kezdő és végső szakaszát hol egyik, hol már a másik hanghoz számították különféle megfontolások alapján a kutatók. ESSEN kifejti, hogy hangérzékelés szempontjából a hang képzésének az a szakasza lényeges, amely jellegzetes jegyeiben állandó, mert csak az állandó jegyek teszik lehetővé a foném képzéséhez szükséges artikulációs mozgások utánozandó, tradícióképes használatát. A beszédhangok kezdő és végső fázisa a hangkörnyezet és hangsúlyviszonyok szerint megváltozik, ezek a részek nem hagynak marandandó „engramm”-ot, a szóalakulás jellegére hatással vannak ugyan, a hangéra azonban nem. A kezdő és végső átmeneti fázisokat — melyek általában ultrarövid időtartamúak — a hallgató percipálja, de nem appercipálja, és így érzékelésünket döntően az akusztikailag is kiemelkedő középfázisok irányítják (80). ESSEN ezen okfejtése igen meggyőzően hat, mégis úgy érzem, és eddigi tapasztalataim azt mutatják, hogy az artikulációs mozzanatoknak érzékelésünkben való jelentkezése nem ilyen sablonosan egyszerű. A hangérzékelésre vonatkozó tudományos vizsgálódások még igen hézagosak, s a hallásérzékelés kritikája csak most született meg a hangfelvételezéssel. A hanglezet, hangosfilm és magnetofon teremtette meg azt a lehetőséget, hogy egy-egy hangjelenséget azonos feltételek mellett többen is meghallgathassunk, ellenőrizhessünk, majd az így nyert érzékelési ítéleteket egybevetessük.

Igen elmozdított ESSENnek a szótagra vonatkozó fejtegetése. Szakít a fonetikai irodalom hangzóssági és nyomatéki elméletével, és a szótagot fonológiai szempontból értékeli. Szerinte minden nyelvnek megvan a maga fonológiai kombinációs törvényszerűsége, mely szerint a fonémet egyik vagy másik prozódiai morfémhez kell kapcsolni: „Jede Sprache hat ihre bestimmten Kombinationsregeln, nach denen sich auch die Zuehörigkeit der Laute zur einen oder anderen Silbe richtet” (90). ESSEN fején találta a szöveget, amikor rámutatott arra, hogy két szótag közötti hangoknak, vagy azokból bizonyos elemeknek az első avagy második szótaghoz való kapcsolása nem azonos törvények szerint történik minden nyelvben. A kapcsolás prozódiai szokása történetileg egymástól különféleképpen alakult ki a különböző nyelvközösségekben. Ezzel azonban még nem bukkott meg sem a hangzóssági, sem pedig a nyomatéki elmélet, amelyek csupán azt állapították meg, hogy a szótagok lelkét, a lényegét a leghangzósabb, ill. a legnagyobb nyomásértékkel bíró elemek alkotják, amelyek általában vokálisok, és a közöttük levő határt a kevésbé hangzós, kevésbé nyomatékos elemek képviselik, amelyek általában mássalhangzók. Viszont kétségtelenül megvilágosodott előttünk a szótagmaximumok közötti határok, minimumok folyékony természetete, melyek mozgását a nyelvsvokálás kialakította prozódiai törvények irányítják.

Az V. fejezet a *hanggal mint fizikai-akusztikai jelenséggel* foglalkozik, és a tartam, hangmagasság, hangerősség s hangszín fizikai értelmezését adja röviden, világosan.

A VI. fejezetben a *kimondott szó* fonetikai természetét ismerjük meg nyelvi meghatározó komponenseinek (kvantitás, hangsúly, hangmagasság) korszerű leírásával.

A munka legkiemelkedőbb része a VII. fejezet: *A beszéd*. Ennek minden pontja merőben újszerű, és ezek a fejezetek hiányzanak az eddigi fonetikákból. A szerző fejtegetéseinek javát saját kutatásai alapján adja, mindegyik pont érdekes, és megismerésük fontos, mert ezek a kérdések ma az érdeklődés gyújtópontjában állanak.

A beszéd több, mint egyes szavak egymás mellé illesztése, a hallgató sem egyes szavak összegét fogja fel, hanem a teljes nyelvi nyilatkozatot mint egységet. A szó jele által felidézett egyes képzetek egy új alkotó folyamatban integrálódnak egésszé. Az 'egész' fel fogása érdekében a hallgató olyan tájékozódó jelekre támaszkodik, mint a *dinamikus árnyalás, beszédmelódia, időbeli tagolódás* (125).

A mondatban egyes szavak dinamikus csúspontot képeznek. Ezek a dinamikus kulminációs pontok általában a gondolkodás szempontjából legfontosabb tagokban realizálódnak, és uralkodó szerepet játszanak a grammatikailag szintaktikailag kiformált szavak egy-egy csoportján: „Das Prinzip der Dominanz ist das primäre Gestaltungsprinzip des Ausspruches” (125). A dinamikával függ össze a ritmus kérdése. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy a szabad, kötetlen beszéd aritmikus, egyes szakaszaiban

azonban keletkezhetnek periodikusan visszatérő dinamikus rendek. A ritmus kísérleti megfogása nem könnyű feladat, mert ritmusélményünk komplexérzéketlen alapszik, melyben a hangerősség, időtartam, hangmagasság és hangfekvés változó megjelenési formái vesznek részt.

A beszéd megértése szempontjából ugyancsak támpontul szolgálnak a hangmagasság fokozásával kiemelt részek. A hallgató nem fogja fel a hangmagasság változásának minden apró hajlását, leginkább a kiemelkedő hangmagasságcsúcsokat vagy azok közelségét érzékeli, általában a magánhangzó közepe táján (133); nem érzékeli az abszolút hangmagasságértékeket sem, csak magasat és mélyet, felfelé vagy lefelé tartó hanglejtést anélkül, hogy az intervallum nagyságát tudatosan mérlegelné. A hangmagasság érzékelése szempontjából a dinamika sem közömbös: a dinamikusan kiemelt részek hangmagasságát sokkal könnyebb felfogni, mint az árnyékban levőket.

A szerző a *hangmagasság* és *melódia* fogalmát élesen elválasztja egymástól, az első elemibb, az utóbbi magasabbrendű fogalom: „Eine blosser Folge von Tönen ist *gestaltlos*, Melodie aber ist Gestalt, ist eine zur sinn- und ausdrucksvollen *Einheit* erhobene Reihe von Tönen. Um Melodie zu gestalten, bedarf es einer seelischen Motivierung und einer ordnenden, gliedernden Kraft. Erst dann wird sie *Ausdruck seelischen Geschehens* und ganzheitliche Gestalt” (133).

A gyakran jelentkező és gyakran utánzott melódiaformák kisebb vagy nagyobb nyelvközösségekben állandósulhatnak, akárcsak bizonyos kiejtési sajátosságok, szóformák vagy kifejezésmódok. Ily módon melódikus alakulások *nyelvi normákká* szilárdulnak meg. Ezáltal ugyan veszítenek mindinkább expresszív erejükből, de ugyanakkor nyernek ábrázoló erőben. Erősen elterjedt pl. az emelkedő melódiaforma mint 'továbbmutató' beszédjel, a melódikus ereszkedés pedig mint 'berekesztő, befejező' jel (Grenzsignal), amivel már fonológiai értékévé váltak.

A dinamika és melódika mellett igen fontos kifejező sajátossága a beszédnek a *beszédtempó*. Ebben nyilvánul meg az eredeti lelki folyamatoknak az élénksége, valamint a kedélyállapot és affektuskvalitás. A beszédírásban mutatkozik meg a gondolkodási és érzelmi folyamatoknak a lépése, a logikai és affektív folyamatok könnyedsége vagy gátlátossága: „Sprechtempo ist der Spiegel des Ablaufs innerer Bewegung” (137). Saját kutatásainak sok érdekes eredményét, finom megfigyelését tartalmazza ez a rész éppenúgy, akárcsak a beszédszünetekre vonatkozó.

A VIII. fejezet a *beszéd érzékelésének* kérdéseivel foglalkozik. A hallószerv felépítését, a hallási képesség és appercepció ingadozásait, a beszédhang érzékelésének és ezzel kapcsolatban a nyelvtudományi kutatás problémáit érinti a szerző. Mindezeknek a kérdéseknek szemmel tartása igen fontos, hiszen a mindennapi tudományos munka — mint pl. nálunk a Magyar Nyelvatlasz hangtani adatainak összegyűjtése — lépten nyomon bizonyítja, hogy mind a nyelvűvárának, mind a nyelvjáráskutatónak tisztában kell lennie a hallásérzékelés különféle ingadozásaival, amelyek feltétlenül szűkösessé teszik, hogy a nyelvjárási és általában a nyelvi anyagot hangfelvételeken rögzítsük meg és a különféle jelenségeket objektíve is megmérjük, mert ennek mellőzése: „Verzicht auf Gründlichkeit und Einschränkung der Forschungsarbeit wider besseres Wissen” (148).

A IX. fejezet a fonológia alapfogalmait adja. A szerzőt egyébként — mint többször is említettem — a fonetikai kérdések tárgyalásánál mindig meggyőző fonológiai szemlélet vezet, s annak szempontjait bizonyos józan mértékkel alkalmazza a megfelelő helyen.

A könyv jól áttekinthető, stílusa világos, eredményei, fejtegetései pedig általában meggyőzőek, s így haszonnal forgathatják a fonetika kérdései iránt érdeklődő nyelvészek és pedagógusok egyaránt.

HEGEDŰS LAJOS

Ára: 16,— Ft.

1955 május hónapjában megjelenik
A NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK I—L.

kötetének a
MUTATÓJA

(Tartalom-, tárgy- és szómutató). Ára 250,— Ft.

és

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET KÉRDÉSEI

(A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1952. dec. 1-i vitaülésének anyaga.
Nyelvtudományi Értekezések 5. sz.) Ára: 15,— Ft.

Beszerezhető: az Akadémiai Kiadónál, Budapest, V, Alkotmány utca 21., vagy
az Állami Könyvterjesztő Vállalat könyvesboltjaiban.